

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΒΑΧΑΡΟΓΛΟΥ

Μεταδιδάκτωρ Ερευνητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΚ ΣΕΡΡΩΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΑΡΜΟ

*...Η έμμετρος φιλαυτία είναι η μοναδική αρετή
και βάση της ηθικής...*

1. Εισαγωγικά

Στην εποχή του Διαφωτισμού και ιδιαίτερα στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τα θέματα γύρω από την αξιοπρέπεια του ατόμου και τη θέση του στο κοινωνικό σύνολο διέπουν τις ηθικές συζητήσεις στην Ευρώπη: τα προβλήματα της επιβίωσης και της αυτοσυντήρησης του ανθρώπου, της ελευθερίας του και της προοδευτικής του βελτίωσης τίθενται σε συνάρτηση με τους θεσμούς της κοινωνίας. Οι πράξεις του ανθρώπου αποκτούν ηθική υπόσταση ανάλογα με τον κοινωνικό κώδικα, ο οποίος διαμορφώνεται από τη σύζευξη ηθικής και πολιτικής. Την ηθική απελευθερωμένη από μεταφυσικές και θεολογικές αντιλήψεις, που συμβαδίζει με τον ορθό λόγο, με την απόρριψη του φανατισμού και της δεισιδαιμονίας ενστερνίζονται οι Έλληνες λόγιοι του Διαφωτισμού και την περιλαμβάνουν στο ευρύτερό τους σχέδιο για τη διαπαιδαγώγηση του γένους¹. Έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα έργα ηθικής πλεονάζει η αρετή, ως διακριτικό της υπερήφανης αξιοπρέπειας του πολίτη. Δεν πρόκειται για ατομική ηθική αλλά για κοινωνική: ο άνθρωπος ανοίγεται προς την κοινωνία.

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το έργο του Σερραίου Δημήτριου Αρμου με τίτλο: «*Εφαρμογή ή περί της παγκοσίου βάσεως της ηθικής*» το έτος 1842, διότι αποτυπώνει την εξέλιξη του σχετικού προβληματισμού κυρίως το 19ο αιώνα. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη υπάρχουν τρία αντίτυπα του συγκεκριμένου έργου. Το πρώτο αντίτυπο έχει τόπο έκδοσης *εν Αθήναις* και έκδοση *τύποις Κ. Αντωνιάδου 1842*. Το σχήμα του βιβλίου 8^ο ενώ δεν καταγράφονται οι σελίδες. Το δεύτερο αντίτυπο έχει την ίδια περιγραφή με το πρώτο εκτός από την έκδοση, ενώ στο τρίτο αντίτυπο καταγράφονται οι σελίδες 36-37. Άλλο αντίτυπο υπάρχει στην ψηφιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης στην ιστοσελίδα www.anemi.lib.uoc.

¹ Ρ.Δ. Αργυροπούλου, *Βενιαμίν Λέσβιος-Στοιχεία Ηθικής*, Αθήνα 1994, σ. 11.

γρ. Στο αντίτυπο αυτό καταγράφονται ο τόπος έκδοσης όπως στο πρώτο αντίτυπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης αλλά και οι σελίδες: 2φ.+ζ'+41σ., 20 εκ.

Παρά την έρευνά μας στα Γενικά Αρχεία του Κράτους καθώς και σε Βιβλιοθήκες και Αρχεία σε Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Αθήνα, δυστυχώς δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες για τον Δημήτριο Άρμο, παρά μόνον κάποιες έμμεσες αναφορές που γίνονται από τον ίδιο μέσα στο βιβλίο του. Για παράδειγμα φαίνεται να είναι βαθύς γνώστης των θεολογικών ζητημάτων και δογματικών διαφορών ανάμεσα στην Ορθόδοξη και Καθολική Εκκλησία χρησιμοποιώντας καθαρά θεολογικούς όρους. Έχει δε ιδιαίτερη σημασία ότι ο συγγραφέας κατάγεται από τις Σέρρες, στις οποίες αφιερώνει το έργο του αποκαλώντας την ιδιαίτερη πατρίδα του: «περισπούδασται Σέρραι». Τον Δημήτριο Άρμο συναντούμε επίσης σε συνδρομητικούς καταλόγους των Σερρών σε δύο εκδόσεις. Η πρώτη έκδοση αφορά βιβλίο του Αντώνιου Μόσχου το 1850 στη Θεσσαλονίκη με τίτλο: *«Απομνημονεύματα μητρός Δυστυχούσης προς την θυγατέρα της, μεταφρασθέν εκ του γαλλικού υπό Αντωνίου Μόσχου, εν Θεσσαλονίκη, 1850»* και η δεύτερη αφορά βιβλίο του Θεόδωρου Βαλλιάνου το 1851 στην Αθήνα με τίτλο: *«Ιστορία της Ρωσικής Εκκλησίας, συγγραφείσα μεν ρωσιστί και το δεύτερον εκδοθείσα τω 1840ω έτει εν Πετροπόλει, μεθερμηνευθείσα δε εις την ημετέραν φωνήν, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφεως, 1851»*. Το γεγονός ότι το όνομα του Δημήτριου Άρμου συμπεριλαμβάνεται σε συνδρομητικούς καταλόγους των Σερρών την περίοδο αυτή, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το 1850 και το 1851 ο Δημήτριος Άρμος βρισκόταν στις Σέρρες².

Αξίζει επίσης να τονίσουμε ότι αποτελεί ένα από τα λιγοστά συγγράμματα που καταθέτει Σερραίος στην καταγωγή συγγραφέας με αντικείμενο την Ηθική. Λίγο αργότερα με το θέμα της Ηθικής ασχολείται ο γνωστός παιδαγωγός από το Μελένικο, Δημήτριος Καλαμβακίδης.

2. Η έννοια της ηθικής στην ευρωπαϊκή διανόηση το 19ο αιώνα

Την περίοδο αυτή έχουμε στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Γαλλία την επικράτηση του ρεύματος του πνευματοκρατικού εκλεκτικισμού που υπεραμύνεται την προτεραιότητα του πνεύματος έναντι της ύλης. Στην κίνηση αυτή πρωτοστάτησε ο Victor Cousin (1792-1867) που επιχειρούσε μαζί με τους μαθητές του, Théodore Simon Jouffroy (1796-1842), Charles Lénêque (1818-1900), Alfred Jules Émile Fouillée (1838-1912), Barthélemy (1812-1896) κ.ά. να συμβιβάσει τις αντιλήψεις του Descartes με τις απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Η κίνηση αυτή συνυφάνθηκε με την ανάπτυξη μιας ηθικής

² Ε. Βαχάρογλου, «Σερραίοι φιλόμουσοι συνδρομητές σε ελληνικά βιβλία των ετών 1800-1912. Πρώτη καταγραφή», *Σερραϊκά Χρονικά*, 15 (2004), σ. 135-224.

που είχε ως επίκεντρο αναφοράς τον ίδιο τον άνθρωπο αλλά και τον Θεό, όπως τουλάχιστον αποκαλύπτεται μέσα από τα κείμενα του Émile Saisset (1814-1863)³, του Louis-Antoine Garnier (1803-1878)⁴ και του Lénéque⁵. Το ίδιο περίπου διάστημα προσδιορίζεται η έννοια της ηθικής σε σχέση με το συνάνθρωπο, ταυτίζοντας παράλληλα το γενικό προς το ατομικό συμφέρον. Ο φιλόσοφος Pierre Jean George Gabanis (1757-1808) τονίζει ότι: «Από μια εντυχή αναγκαιότητα το συμφέρον, κάθε άτομου δε θα μπορούσε ποτέ να διαχωρισθεί πραγματικά από το συμφέρον των άλλων ανθρώπων. Οι προσπάθειες που ενδεχομένως γίνουν προς μια τέτοια κατεύθυνση είναι πράξεις εχθρότητας προς το σύνολο που αργά ή γρήγορα, θα στραφούν στο δράστη τους. Ανατρέχοντας όμως κυρίως στη φύση του ανθρώπου, μελετώντας τους νόμους οργάνωσής του, παρατηρούμε πόσο η ηθική συνιστά βασικό τμήμα των αναγκών του. Η μόνη πλευρά από την οποία μπορούν να επεκταθούν απεριόριστα οι δυνάμεις του είναι αυτή των σχέσεών του, με τους ομοίους του, ότι η ύπαρξη αποκτά νόημα όσο συμμετέχει στα ευεργετικά πάθη των άλλων ανθρώπων και τους δίνει το δικαίωμα να συμερισθούν τα δικά του, που τον ενεργοποιούν»⁶.

Την ίδια περίοδο αρκετοί διανοούμενοι συσχετίζουν την έννοια της ηθικής

³ E. Saisset, *Le christianisme et la philosophie, Essais sur la philosophie et la religion au XIX siècle*, Paris 1845, σ. 296, όπου αναφέρει: «Ο άνθρωπος γεννιέται με δύο διακεκριμένες και συνάμα αδιάσπαστες ανάγκες. Την ηθική και τη θρησκευτική ανάγκη. Όντας ελεύθερος αισθάνεται την ύπαρξη κάποιου νόμου που ρυθμίζει τη θέλησή του και όντας ικανός να διανοείται και να αγαπά, χρειάζεται ένα αντικείμενο, άπειρο στο πνεύμα του και την καρδιά του. Κάθε άνθρωπος έχει λοιπόν το ένστικτο του καλού και του απείρου· με μια λέξη, το ένστικτο του θείου..... Κάθε ον που μπορεί να ζήσει χωρίς την πίστη στο Θεό, «πνίγοντας» μέσα του τον παραπάνω νόμο, δεν ανήκει στην ανθρωπότητα. Το ηθικό και θρησκευτικό ένστικτο, το ένστικτο του θείου είναι ό,τι πιο πρωταρχικό υπάρχει στον άνθρωπο. Είναι αυτό που προηγείται και είναι ανώτερο από κάθε θρησκεία και φιλοσοφία και εκείνο που γίνεται η τροφή αλλά και η βάση κάθε θρησκευτικής πίστης ή φιλοσοφικής θεώρησης. Είναι το κοινό γνώρισμα όλων των ανθρώπων, αγρίων ή πολιτισμένων, αρχαίων ή σύγχρονων... γνώρισμα που μόνο του αποτελεί την ενότητα του ανθρώπινου γένους».

⁴ A. Garnier, *Traité des Facultés de l'âme, comprenant l'histoire des principales théories psychologiques*, τόμ. 1, Paris 1852, σ. 363. Αναφέρεται ότι: «Παρέχοντας στον άνθρωπο τη θέληση και την ελευθερία, η θεία Πρόνοια του επέτρεψε ν' αποκτήσει νέες ιδιότητες προς τελειοποίηση και με μια φιλέσπλαχνη συγκατάβαση, του δίνει τη μεγάλη τιμή (η θεία Πρόνοια) να συνεργαστεί με το δημιουργό του».

⁵ Ch. Lénéque, *La Science de l'Invisible. Études de Psychologie et de Théodicée*, Paris 1865, σ. i-ii, όπου αναφερόμενος στο Θεό, τη ψυχή και την ελευθερία, υποστηρίζει: «Δε γνωρίζουμε πιο σοβαρά, πιο σημαντικά και πιο επίκαιρα ζητήματα απ' αυτά... στα οποία κανένα σοβαρό πνεύμα δεν τολμά εφεξής να μένει αδιάφορο. Όποιος δεν κυριαρχείται αποκλειστικά από το πάθος των υλικών συμφερόντων και έχει διατηρήσει κάποια μέρμια για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, για το αληθινό ανθρώπινο μεγαλείο και την ηθική του πρόοδο, αισθάνεται καλά ότι πρέπει να τοποθετηθεί απέναντι σ' αυτά τα προβλήματα των οποίων η θετική ή αρνητική λύση, επισύρει τόσο μεγάλες συνέπειες».

⁶ P.J.G. Cabanis, *Rapports du physique et du moral de l'homme et lettre sur les causes premières*, Paris 1844⁸, σ. 51.

με το ατομικό συμφέρον ή την κοινωνία γενικότερα, όπως ο V. Cousin⁷ και ο G. Leclerc (1707-1788)⁸, όπου παραδέχονταν άμεσα ή έμμεσα την ελευθερία της βούλησης. Ο γαλλικός εκλεκτικισμός αποδεχόταν την ελευθερία της βούλησης ως την κατεξοχήν δύναμη μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η ατομική μας ολοκλήρωση⁹. Κατά βάθος η ηθική αλλά και ολόκληρο το ζήτημα του αυτεξούσιου υπαγόταν στο αντικείμενο έρευνας μιας μεθόδου που βασιζόταν κυρίως στην παρατήρηση και στην ενδοσκοπήση και ονομαζόταν ψυχολογική. Η μέθοδος αυτή συνετέλεσε στην επικαιροποίηση του ίδιου του «εγώ» και είχε ως σκοπό να συμβάλει στην αποκατάσταση των μεταφυσικών σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και στον τρόπο με τον οποίο αυτός προσπαθούσε να συλλάβει την πραγματικότητα. Υποστηρίχτηκε δηλαδή η καλλιέργεια της εσωτερικότητας του ατόμου και η συμπόρευσή της με τις έννοιες του καθήκοντος, της ηθικής ελευθερίας και του ηθικού νόμου¹⁰.

Ένας άλλος μεγάλος διανοούμενος της περιόδου στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο John Stuart Mill (1806-1873) στο έργο του *Περί ελευθερίας* το 1859, προσθέτει ένα ακόμη στοιχείο στο πρότυπο της ατομικής τελείωσης, το οποίο αποτελεί ταυτόχρονα μέρος και προϋπόθεση επίτευξής του: την ατομικότητα. Το άτομο θα πρέπει να αποδεσμευτεί από κάθε χειραγωγική εξωτερική παρέμβαση προκειμένου να καλλιεργήσει ό,τι καλύτερο διαθέτει εκ φύσεως και να προσεγγίσει την τελειότητα που είναι για αυτό εφικτή, αδιαφορώντας για

⁷ V. Cousin, «De la morale de l' intérêt», στο *Du Vrai, du Beau et du Bien*, Paris³⁰ 1917, σ. 282: «Κάθε σύστημα ηθικής, όποιο και να είναι, ό,τι και να περιέχει.... παραδέχεται σαφέστατα την ελευθερία. Επειδή η ηθική του συμφέροντος συμβουλεύει τον άνθρωπο να θυσιάζει το ευχάριστο στο χρήσιμο, η ίδια αποδέχεται ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος ν' ακολουθήσει ή να μην ακολουθήσει τη συγκεκριμένη συμβουλή».

⁸ G. L. Leclerc de Buffon, «L' homme en société», στο *Oeuvres Choisies de Buffon*, Tours 1866, σ. 45-46: «Η ανθρώπινη κοινωνία εξαρτάται περισσότερο από τις ηθικές σχέσεις παρά από τις ανάλογες φυσικές. Ο άνθρωπος υπολόγισε περισσότερο τη δύναμη και την αδυναμία του, συνέκρινε την άγνοια με την περιέργειά του και αισθάνθηκε ότι μόνος του δε θα μπορούσε νάναι αυτάρκης ούτε να ικανοποιεί εξ' ιδίων την πληθώρα των αναγκών του. Αναγνώρισε τα προτερήματα που θα είχε αποδεχόμενος την απεριόριστη χρήση της θέλησής του, προκειμένου να αποκτήσει δικαιώματα στη θέληση των άλλων. Συλλογίσθηκε στην ιδέα του καλού και του κακού και τη χάραξε στο βάθος της καρδιάς του καθώς και στη δωρεά του φυσικού φωτός που του δόθηκε από το Δημιουργό».

⁹ Την άποψη αυτή κυρίως υποστήριξαν οι J. Bossuet και A. Fouillée. Βλ. J. Bossuet, «Traité du libre arbitre», στο *Oeuvres Philosophiques de Bossuet*, Paris 1844, σ. 225 όπου αναφέρει: «...όσο περισσότερο αναζητώ στον εαυτό μου την αιτία που με προσδιορίζει, τόσο αισθάνομαι ότι δεν είναι άλλη από την ίδια μου τη θέληση. Αυτό με κάνει να αισθάνομαι με ευκρίνεια την ελευθερία μου.....». Βλ. επίσης A. Fouillée, *La liberté et le déterminisme*, Paris 1872, σ. 86: «Όταν η θέληση είναι προσεκτική, έντονη και στοχαστική, ένα πλήθος πραγμάτων διαφοροποιούνται και καθορίζονται από τη δράση της· η αοριστία και η αδιαφορία υποχωρούν μπροστά της. Δεν αφήνει τίποτα στην τύχη ή στην αναγκαιότητα....».

¹⁰ Π.Ι. Φαρανάκης, *Η Ηθική κατά τον Πέτρο Βραΐλα-Αρμένη*, (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1991, σ. 8-16.

το τι αρμόζει με την κοινωνική του θέση. Αυτό θα επιτευχθεί με ποικίλους πειραματισμούς και όχι μέσω της μίμησης των άλλων ή της υποταγής στα κελεύσματά τους. «Όσο πιο αναπτυγμένη είναι η ατομικότητα ατόμου», υποστηρίζει ο Mill, «τόσο πιο πολύτιμο γίνεται το άτομο για τον εαυτό του, και συνεπώς πιο πολύτιμο για τους άλλους»¹¹. Οι τελευταίοι θα ωφεληθούν από την ολοκλήρωση του ατόμου και από τα καινούργια στοιχεία που θα προκύψουν από την ολοκλήρωση αυτή.

3. Η έννοια της ηθικής στον ελλαδικό χώρο

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα συναντάται στον ελληνικό χώρο η πολιτική σαν κοσμική ηθική αφού για τους Έλληνες λογίους της εποχής δεν υπάρχει αντιδιαστολή ανάμεσα σε ιδιωτική και σε κοσμική ηθική. Η κοσμική αυτή ηθική εμφανίζεται ως ένας οδηγός καλής συμπεριφοράς των πολιτών μέσα στην κοινωνία (χρηστοί πολίτες στην κοινωνία). Η έννοια αυτή της πολιτικής ανταποκρινόταν στην ανάγκη της νεοελληνικής κοινωνίας του τέλους του δεκάτου ογδόου αιώνα, η οποία αναδιοργανώνεται και προσανατολίζεται προς μία ηθική περισσότερο κοσμική-πολιτική από εκείνη που δίδασκε η Εκκλησία· δεν επιδιώκεται η μακαριότητα του χριστιανού για τη βασιλεία του Θεού αλλά η «ευδαιμονία»-το «ευ ζην» του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία¹². Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του 18^{ου} αιώνα έχουν ερμηνευτεί μέσα στο πλαίσιο αυτό, δηλαδή ως φορείς μετάδοσης του νέου τρόπου διακυβέρνησης, μετατροπής των υποκειμένων σε πολίτες και δημιουργίας νέων δεσμών μεταξύ των ατόμων και του κράτους. Το σχολείο θα ήταν ένα από τα κύρια μέσα επιβολής της εθνικής συνοχής στο πλαίσιο της «κατασκευής» του πολίτη που αποτιμά τον εαυτό του σε σχέση με το έθνος-κράτος και που υπηρετεί τη νομιμοποίηση της πολιτικής και της πολιτισμικής ομογενοποίησης¹³. Σε αυτό το σκοπό συμβάλλει και η διδασκαλία της πολιτικής ηθικής μέσα στο σχολείο.

Οι Έλληνες λόγιοι υποστηρίζουν την έννοια της κοσμικής-πολιτικής ηθικής τονίζοντας ότι η καθολική ηθική υπάρχει στον κόσμο, «έχει δε τον θρόνον της εις την συνείδησιν του ανθρώπου· άρα και δια των αυτών νόμων διευθύνει και τα άτομα και τας πολιτείας»¹⁴. Η κοσμική ηθική εμφανίζεται ως επιστήμη των κα-

¹¹ John Stuart Mill, *Περί ελευθερίας* (μτφρ. Ν. Μπαλής), Αθήνα 1983, σ. 111. Βλ. επίσης John Stuart Mill, *Ωφελιμισμός* (εισ., μτφρ., σχολ. Φ. Παιονίδης), Αθήνα 2002, σ. 32-33.

¹² «Δεν πρέπει να συγγέωμεν την κοσμικήν με την θρησκευτικήν ηθικήν· η πρώτη σκοπούμενον έχει την επίγειον μόνιμον ευχαρίστησιν η δε δευτέρα διδάσκει την ουράνιον μακαριότητα». Πρβλ. Jean Zacharie Paradis de Raymondis, *Σύγγραμμα στοιχειώδες περί ηθικής και ευδαιμονίας* (μτφρ. Μιχ. Χρησταρή), Βιέννη 1816, τ. 1, σ. 147.

¹³ Μ. Νικολακάκη, *Ο εκσυγχρονισμός και το εκπαιδευτικό σύστημα στη μετανεωτερικότητα: μια σχέση εξελισσόμενη, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τχ. 4 (2001).

¹⁴ E. Jouy, *Η Ηθική εφαρμοσθείσα εις την Πολιτικήν δια να χρησιμεύση ως εισαγωγή εις τας*

θηκόντων του ανθρώπου, με την οποία ο άνθρωπος μαθαίνει να αντιπαραθέτει τον ορθό λόγο απέναντι στα συναισθήματα και τα πάθη του. «*Η Ηθική είναι η τέχνη του ευ ζην, η πρακτική επιστήμη των καθηκόντων του ανθρώπου, δια της οποίας μαθαίνουμε να αντιπαρατάτουμε την καρτερίαν κατά των δυστυχιών, την φύσιν κατά των εθίμων, και να πράττουμε έργα δίκαια και τίμια, βάλλοντας βάσιν εις το αξίωμα, ότι πάντα όσα δεν είναι τίμια και δίκαια, δεν είναι ωφέλιμα. Αφ' όλης τας γνώσεις του ανθρώπου η της ηθικής είναι η αναγκαιότερα*»¹⁵.

Μάλιστα η θέση της ως επιστήμης στηρίχτηκε και σε αξιώματα, ορισμούς και εμπειρικά παραδείγματα όπως αυτά που διέπουν τις θετικές επιστήμες. Για παράδειγμα αξιώματα ηθικής που τέθηκαν είναι: «*Τρία πράγματα οφείλει να ευλαβήται προ πάντων ο συνετός άνθρωπος: δηλαδή τους νόμους, τους μεγάλους άνδρας και τους λόγους των αγαθών ανθρώπων. – Όταν πρόκειται λόγος περί της σωτηρίας της Πατρίδος, μη βουλεύου, αλλά κινδύνευε. – Το αναγκαιότερο μάθημα είναι το να μάθη ο άνθρωπος να λησμονά το κακό. – Από όλους τους ανθρώπους μόνος ο δίκαιος ζη αταράχως και δίχως ελέγχων του συνειδότος. – Μη κάμνης εις τους άλλους ό,τι δεν θέλεις να σου κάνουν. – Γνώθι τον εαυτόν σου. – Θέλεις να μάθεις αν οποιοδήποτε έργον είναι καλόν ή κακόν; Ερεύνησον τι μέλλει γενέσθαι αν έκαστος θελήση να το πράξη. Το τίμιον είναι το ωφέλιμον. Το ωφέλιμον είναι το δίκαιον. – Ο καταδιώκων τους αγαθούς ανθρώπους, καταπολεμεί τον ουρανό. Τα πράγματα δεν ταράττουν τους ανθρώπους, αλλ' αι περί των πραγμάτων δοξασίαι και προλήψεις αυτών. – Όστις ήκουσεν από το πρωϊ την φωνήν της αρετής, πιθανόν μεν να αποθάνη το εσπέρας, αλλά δεν μεταμελείται διότι έζησε. – Η φρόνησις δεν προστάζει τα αδύνατα, δια τούτο είναι εύκολο να υπακούση τις εις αυτήν. – Ο σκοπός της πολιτικής κοινωνίας είναι η κοινή ευδαιμονία*»¹⁶.

Η αντίληψη της πολιτικής η οποία συνδέεται με την ηθική εντάσσεται σταδιακά και στο θεωρητικό πλαίσιο της εκπαίδευσης, το οποίο συναρτάται άμεσα και συνδέεται ουσιαστικά με την εμφάνιση και κατεύθυνση της παιδαγωγικής θεωρίας. Η διάδοση της ευρωπαϊκής ηθικής σκέψης στον ελληνικό χώρο ξεκινά κυρίως με τη μετάφραση από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα της Ηθικής Φιλοσοφίας του L. Muratori στα 1761. Ο Μοισιόδακας ανέφερε: «*εστοχάσθηκα ότι η Ελλάς από δυστυχίαν, πάσχει κατά παρόν ένδειαν σχεδόν όλων των ολικών συστημάτων της παιδείας, ήγουν της μαθηματικής, της φυσικής, της ηθικής, και ούτω καθ'εξής, και επ' αληθείας μηδέ ίξευρα πόθεν πρώτον να πιασθώ. Τέως εσύγκρινα την χρείαν του ενός με την ανάγκην του άλλου. Εγώ*

παρατηρήσεις επάνω εις τα ήθη των Γάλλων κατά τον 10' αιώνα, τομ. 1 (1822), (μτφρ. Ν. Σπηλιάδης), Ναύπλιον 1928, σ. 9.

¹⁵ Ο.π., σ. 13.

¹⁶ Ο.π., σ. 16-17.

ενόμισα αναγκαιότερον το ηθικόν, και κατά τούτο ίσως δεν έπταισα»¹⁷.

Στο πρώτο στάδιο διαμόρφωσης του ηθικού στοχασμού στο νεοελληνικό Διαφωτισμό κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και στις αρχές του επόμενου αιώνα έγινε προσπάθεια μεταφοράς αυτούσιας της ευρωπαϊκής ηθικής σκέψης με μεταφράσεις. Το 1816, ο Μιχαήλ Χρησταρής μετέφρασε το: «*Traité élémentaire de morale et de bonheur*» του Jean-Zacharie Paradis de Raymondis με τον τίτλο : «*Στοιχειώδες σύγγραμμα περί Ηθικής και Ευδαιμονίας*», στο οποίο ο μεταφραστής ανέφερε τη φράση: «*Όστις την ηθικήν καταφρονεί, αδύνατον, να ευδαιμονή*». Στο έργο αυτό οριοθετεί την έννοια της ηθικής, που είναι: «*να δείξη τον κοινωνικόν δεσμόν, να στερεώση τούτου τας αρχάς, ν' αποδείξη ότι εις καθέναν συμφέρει να τον διατηρή, και εις όλην την πολιτικήν κοινωνίαν να τον ασφαλίση παραβιάστως να φανερώση, τι συμβάλει εις τούτο ως αρετή, και τι βλάπτει ως κακία*».

Ο Μ. Χρησταρής τονίζει ότι η ηθική οδηγεί στην ευδαιμονία, ενώ τα πάθη, όταν δεν διοικούνται από τη λογική οδηγούν όχι στην ευδαιμονία αλλά στη δυστυχία. Αναφέρει τα πάθη που οδηγούν στην αποστροφή, στο μίσος και την οργή, ενώ προτερήματα αναφέρονται η υπομονή, η αυτοκράτεια ή παθοκράτεια ή εγκράτεια. Σημαντικό κεφάλαιο στο έργο του καταλαμβάνουν τα γενικά καθήκοντα του ανθρώπου, όσα πηγάζουν από την πολιτική κοινωνία δηλαδή τη Δικαιοσύνη, τη Χρησιτότητα, την Ευεργεσία¹⁸.

Το 1770 κυκλοφορεί η *Χρηστοθήτεια* του Καισάριου Δαπόντε και το 1791, το 1802 και το 1839 εκδίδεται στη Βιέννη το έργο του Δημητρίου Δάρβαρη με τίτλο *Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν*.

Από το 1791 έως το 1796 τυπώνεται μία σειρά από Χρηστοθήτεις στις οποίες κυριαρχεί η κοσμική ηθική, με στόχους τη χρησιτότητα και την κοσμικότητα των ηθών. Το 1794 κυκλοφορεί η «*Χρηστοθήτεια, το Άνθος της αρετής και γνώσεως, ήτοι συνάθροισις κανόνων τινών, δι' ων δύναται τινάς να ζήση τιμίως και ευτυχώς, η Τέχνη του ζην, ήτοι νουθεσίαι ωφέλιμαι. Πώς να ζήσει τινάς εν οδηγία εις την γνώσιν των ανθρώπων*» και το 1796 η «*Αληθής οδός εις την ευδαιμονίαν*» και τα δύο έργα του Δ. Δάρβαρη. Ο Δημήτριος Δάρβαρης υποστήριζε μέσα από τα εγχειρίδια αυτά, ότι η χρηστή ανατροφή πρέπει να στηρίζεται σε μία υγιή ηθική αντίληψη που υπαγορεύεται από τον ορθό λόγο και την Αγία Γραφή¹⁹. Αυτή τη συνύπαρξη την ανευρίσκουμε κατά κανόνα στη βάση των αντιλήψεων περί ηθικής και ευδαιμονίας του 18^{ου} αιώνα. Στόχος της καλής ανατροφής είναι να «*φωτιστεί ο νους με γνώσεις, να διορθωθεί η «καρδιά*», δηλαδή να ελεγχθούν τα πάθη, τέλος να γίνει ο νέος ένα τίμιο

¹⁷ L. Muratori, *Ηθική Φιλοσοφία*, (μτφρ. Ι. Μουσιόδακας), Βενετία 1761.

¹⁸ Jean Zacharie Paradis de Raymondis, *Σύγγραμμα στοιχειώδες περί ηθικής και ευδαιμονίας*, όπ.π., υποσημ. 12, τ. 2, σ. 1, 30, 35, 71.

¹⁹ Δ. Δάρβαρης, «Περί της των τέκνων ανατροφής», *Ερμής ο Λόγιος* (1812), σ. 98.

και χρήσιμο μέλος της κοινωνίας. Στον παιδαγωγικό στοχασμό του Δάρβαρη, μπορούμε να τονίσουμε ότι κύριος σκοπός αποτελεί η αποτελεσματική προετοιμασία του νέου ανθρώπου ώστε να «περάσει καλήν και ήσυχον ζωήν, και να ευδοκιμήσει εις τον κόσμον»²⁰.

Το πρώτο ηθικό σύγγραμμα που εκδίδει ο Δ. Δάρβαρης, *Χειραγωγή εις την Καλοκαγαθίαν* (1791) προορίζεται για σχολική χρήση και έχει ιδιαίτερη σημασία για τη δόμηση της ταυτότητας των ελλήνων μαθητών στα τέλη του 18ου αιώνα. Πρόκειται, όπως αναφέρεται σε επόμενη έκδοση (1839), για μετάφραση από τα γερμανικά και μας παρέχει μια πλήρη εικόνα των χρεών του πολίτη και υπηκόου, μέλους μιας κοινότητας. Ξεκινώντας από την απαρίθμηση των καθηκόντων των μαθητών, συνεχίζει με την επισήμανση των βασικών κοινωνικών αρετών και ελαττωμάτων του ατόμου.

Ένα από τα επόμενα κεφάλαια της Χειραγωγίας στηρίζεται σε ευρωπαϊκές θεωρίες της εποχής σχετικά με τη διαίρεση της κοινωνίας και τα καθήκοντα των μελών της (Γαμική –σχέσεις και καθήκοντα συζύγων, Πατρική – σχέσεις και καθήκοντα γονέων και τέκνων, Αρχοντική – σχέσεις και καθήκοντα Αυθέντη και δούλου, Δεσπότη και υπηκόου, Πολιτική – σχέσεις και καθήκοντα μεταξύ των μελών της πολιτικής κοινωνίας, Πνευματική – Εκκλησία, και μοναχισμός). Επισημαίνεται το χρέος των γονέων να φροντίσουν για την καλή ανατροφή των παιδιών και συστήνεται σε αυτούς να μην επιδεικνύουν υπερβολική αυστηρότητα.

Η ηθική κατακτάται μέσω της σπουδής και της άσκησης. Στην *Ασφαλή οδηγία εις την γνώσιν του Ανθρώπου* (1795), ο Δάρβαρης τονίζει πως: «η σπουδή της ηθικής γνώσεως του Ανθρώπου είναι πλέον χρησιμότερα και αναγκαιότερα παρά κάθε άλλη εις ημάς· διότι αυτή δύναται να μας οδηγήσει ασφαλώς εις τον δρόμον ταύτης της ζωής. Επειδή και ημείς είμεσθεν άνθρωποι, και πρέπει να ζώμεν με ανθρώπους, των οποίων τα ιδιώματα ασφαρίζουσιν, ή ταράττουσι την ησυχίαν ημών»²¹. Κρίνεται λοιπόν απαραίτητη η ενδελεχής μελέτη και παρατήρηση των ηθών, των κλίσεων και των διαθέσεων των ανθρώπων.

Το έργο του Αντωνίου Βυζαντίου με τίτλο *Χρηστοθήθεια. Προς παραίνεσιν ηθών των Νέων* αποτελεί τον πρώτο οδηγό συμπεριφοράς στη νεοελληνική κοινωνία. Τυπώθηκε το 1720, συμπεριλήφθηκε στο β' τόμο της *Φιλολογικής Εγκυκλοπαιδείας* του Ιωάννου Πατούσα το 1780 και καταγράφονται 34 εκδόσεις του έργου αυτού έως το 1820 και άλλες πέντε (5) για τα έτη 1830-1844. Ο όρος Χρηστοθήθεια, αποτελεί μία έννοια οικεία με όχι αυστηρά οριοθετημένο περιεχόμενο, που δηλώνει την καλή συμπεριφορά. Η Χρηστοθήθεια του Αντωνίου Βυζαντίου χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο του οποίου η δι-

²⁰ Ο.π., σ. 100.

²¹ Δ.Ν. Δάρβαρης, *Ασφαλής οδηγία εις την γνώσιν του Ανθρώπου. Ητοι Θεοφράστου Ηθικοί Χαρακτήρες*, Βιέννη 1795, σ. VII.

δασκαλία εξυπηρετούσε δύο σκοπούς: την «*διακόσμησιν των ηθών των νέων*» όπως αναφέρει και ο τίτλος της αλλά και η εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, στην οποία ήταν γραμμένο το κείμενο. Οι στόχοι της πολιτικής ως κοινωνικής ηθικής, όπως διαφαίνεται μέσα από τη Χρηστοθήθεια του Αντώνιου Βυζάντιου, είναι κυρίως δύο: η χρηστότητα των ηθών και η κοσμιότητα μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής.

Ο Νεόφυτος Δούκας (1760-1845), αν και δεν έκανε ιδιαίτερες σπουδές στη Θεολογία, εντούτοις επιχείρησε να συγγράψει εγχειρίδιο Ηθικής για τις ανάγκες των μαθητών της Ηγεμονικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου²². Το εγχειρίδιο αυτό, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο ίδιος αν και γράφτηκε το 1818, εκδόθηκε το 1834 στην Αίγινα για τις ανάγκες των ελλήνων μαθητών με τον τίτλο: «*Τετρακτύς ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική*». Ο στόχος του συγγραφέα ήταν να μπορούν οι μαθητές «*τα σπέρματα ταύτα εκ συνεχούς αρδεύσεως καλώς τε και ορθώς τοις νέοις εμφυτεύσειαν*»²³ κατά τη μετεπαναστατική περίοδο. Ο Νεόφυτος Δούκας πέρα από θρησκευτικές παραινήσεις περικλείει στην ηθική και την έννοια της ευδαιμονίας. «*Εστι τοίνυν Ηθική επιστήμη προς το άκρον αγαθόν, και την ενυπάρχουσαν αυτώ ευδαιμονίαν προειδοποιούσα, και επί την απόλαυσιν αυτού αφικέσθαι προάγουσα. Άκρον δ' αγαθόν εστί το εξοχώτατον πάντων· ου η απόλαυσις ήτοι εξισούται τοις λοιποίς αγαθοίς, ή υπερέχει συνάμα αυτών απάντων· διό πεπληρωμένης της εφέσεως ούτως, και ευδαίμων ο άνθρωπος γίνεταί*».²⁴ Οι απόψεις του Νεόφυτου Δούκα έχουν γενικά διδακτικό χαρακτήρα και τονίζουν ιδιαίτερα το ρόλο της ελευθερίας της βούλησης για τις πραξιακές δραστηριότητες του ατόμου²⁵.

Στις αρχές του 19ου αιώνα διακρίνουμε ένα νεοελληνικό ριζοσπαστικό και φιλελεύθερο ρεύμα, που προεκτείνει τον προβληματισμό της γαλλικής επαναστατικής ηθικής και πολιτικής σκέψης στον νεοελληνικό χώρο. Τις επιδράσεις αυτές συναντάμε στην προωθημένη μερίδα της νεοελληνικής διανόησης, στην «*Ελληνική Νομαρχία*», στα έργα των Ρήγα Βελεστινλή, Αδαμαντίου Κοραή, Βενιαμίν Λεσβίου, Μιχαήλ Χρησταρή, καθώς και σε περισσότερο συ-

²² Ν. Δούκας, *Τετρακτύς, ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική*, Αίγινα 1834, σ. 322. Ο συγγραφέας τονίζει στον Πρόλογό του: «*Τέως δ' ουν τοιαύτης συγγραφής ημίν ουδέποτε' ες νουν ήλθε πρότερον άμασθαι, πριν τινες των μαθητιώντων εδεήθησαν και ρητορικών τε και φιλοσοφικών παρ' εμού μαθημάτων ακούσαι....*».

²³ Ο.π., σ. δ'.

²⁴ Ν. Δούκας, ό.π., υποσημ. 22, σ. 245-246.

²⁵ Ο.π., σ. 261: «*Θέλεις δε εστί δύναμις της ψυχής, δι' ής το μεν αγαθόν διώκει, το δε κακόν αποστρέφεται· τοιαύτην δε ούσαν, ελευθέραν αυτήν είναι ουδείς αντερεί· παν γάρ ό,τι αν γνω εν τοις πράγμασιν ενόν αγαθόν, ή κακόν, αυτή εαυτήν προσδιώρισε παραχρήμα ώστε ου μόνον το μεν διώκειν, το δε αποστρέφεται (καίτοι πολλάκις συναρπαζόμενη υπό της φαντασίας, το δοκούν του όντος αγαθού ανθαιρείται), αλλά και τουναντίον το κακόν του αγαθού ανθελείσθαι ελευθέρα γαρ και τούθ' ημίν είη αν μάλιστα πλεονέκτημα προς τα κτήνη*».

ντηρητικών λογίων, όπως των Νεοφύτου Βάμβα και Κωνσταντίνου Κούμα. Σε πρώτη φάση μελετήσαμε τα εγχειρίδια του Βενιαμίν Λέσβιου, του Νεοφύτου Βάμβα και του Κωνσταντίνου Κούμα διότι διδάχτηκαν σε σχολεία από τους ίδιους τους συγγραφείς-εκπαιδευτικούς και διότι αντιστοιχούν σε περιόδους-κλειδιά της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων.

Ο Βενιαμίν Λέσβιος συνέγραψε το έργο: «*Στοιχεία Ηθικής*» στις Κυδωνιές και επρόκειτο να πραγματοποιήσει την έκδοση, σύμφωνα με δική του γνωστοποίηση στο περιοδικό Λόγιος Ερμής το 1819, εποχή κατά την οποία διευθύνει την Ηγεμονική Σχολή του Ιασίου. Η γνωστοποίηση αυτή αναφέρει μεταξύ άλλων: «*Δεν δίδεται άλλο μάθημα τσούτον ουσιώδες εις τον άνθρωπον, όσον η εκπλήρωσις των χρεών αυτού προς εαυτόν, προς τους ομοίους αυτού, και προς τον δημιουργόν αυτού Θεόν.....Η επιστήμη λοιπόν η τον άνθρωπον διδάσκουσα πως πρέπει να φέρηται προς τους περί αυτόν: τουτέστι προς τους ομοίους αυτού, προς τους ίδιους γεννήτορας, τέκνα, σύμβιον, και προς το θεión, ώστε να γένη ομοίωσις αυτού, λέγεται Ηθική. Αύτη λοιπόν μόνη και ουδέν άλλο εκτελεί τον άνθρωπον άνθρωπον...*»²⁶.

Τα δύο πρώτα κεφάλαια των Στοιχείων Ηθικής με τίτλους: «Περί των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου» και «Περί των φυσικών χρεών του ανθρώπου» αντιστοιχα, αποτελούν καθηκοντολογία η οποία καθορίζεται σε συνάρτηση με την έννοια του άλλου χωρίς να διευκρινίζεται η κοινωνική ή ιεραρχική του θέση, για το λόγο αυτό προηγείται η εξέταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ακολουθεί η σειρά των ανθρωπίνων καθηκόντων²⁷. Η καθηκοντολογία αυτή είναι κοσμικού περιεχομένου, ενώ απουσιάζει η θεοσέβεια. Αυτό γίνεται διότι ο Βενιαμίν Λέσβιος τονίζει ότι η εκκλησιαστική παιδεία συντελείται στην Εκκλησία και διαφέρει από την κοσμική παιδεία που διδάσκεται στα σχολεία. Μελετώνται η αυτοσυντήρηση, η αναζήτηση μέσω αυτοσυντήρησης το δικαίωμα της περιουσίας, η βελτίωση του ανθρώπου με τη γνώση της αλήθειας και την πράξη της αρετής και το δικαίωμα της αντίστασης εναντίον εκείνου που θέλει να καταργήσει τα ανθρώπινα δικαιώματα των άλλων. Το αξίωμα «*ό σ μισείς ετέρω μη ποιήσης*» οροθετεί στην ηθική του σκέψη την πρακτική συμπεριφορά του ανθρώπου. Η αρετή για τον Βενιαμίν είναι «δαπάνη των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου προς διατήρησιν των φυσικών δικαιωμάτων του άλλου». Πρώτο φυσικό δικαίωμα αντιστοιχεί ο οίκτος, στο δεύτερο η ελεημοσύνη, τρίτο η δικαιοσύνη. Πρώτο φυσικό καθήκον η προστασία της ζωής του άλλου, δεύτερο δικαίωμα η προστασία της περιουσίας του άλλου, τρίτο να μην εμποδίζεται η πρόοδος, πέμπτον να μην εμποδίζεται η ελευθερία της σκέψης.

Το τρίτο κεφάλαιο «*Περί αρετής και κακίας*» καταλαμβάνει πάνω από το μισό του βιβλίου. Ο Βενιαμίν συνδυάζει αριστοτελικές αναλύσεις από τα

²⁶ Ρ. Αργυροπούλου, ό.π., υποσημ. 1, σ. 17.

²⁷ Ο.π., σ. 18-20.

«*Ηθικά Νικομάχεια*» με σύγχρονες του θεωρίες. Τοποθετεί το τίμιο ανάμεσα στην αρετή και την κακία. Χρησιμοποιεί τις διακρίσεις για το μεγαλόψυχο και το μικρόψυχο. Αναφέρει τους ορισμούς του Locke για το αγαθό και το κακό, ενώ υιοθετεί την αριστοτελική άποψη ότι τα πάθη δεν είναι ούτε κακά ούτε καλά, ούτε προέρχονται από την αγάπη του εαυτού μας. Σύμφωνα με τον Βενιαμίν τον Λέσβιο δεν υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα στην ελευθερία της βούλησης από την ελευθερία της ενέργειας, η ελευθερία είναι ενιαία και εκπληρώνει τη δύναμη του αυτεξούσιου. Η πρακτική συμπεριφορά του ανθρώπου δεν αναιρεί τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες (ήθη και έθιμα).

Ο Νεόφυτος Βάμβας συνέγραψε το έργο: «*Στοιχεία Ηθικής*» και το εξέδωσε στην Αθήνα το 1853. Σύμφωνα με το Νεόφυτο Βάμβα για την έννοια της Ηθικής: «*Η Ηθική είναι επιστήμη των ανθρωπίνων ηθών και καθηκόντων, σκοπόν έχουσα την μετά λόγου πράξιν της αρετής· διότι πράξις άνευ λόγου, και καλή αν είναι, δεν λογίζεται αρετή. Τέλος δε της επιστήμης ταύτης είναι η ευδαιμονία κατά το δυνατόν εις τον άνθρωπον*»²⁸.

Ο Νεόφυτος Βάμβας κάνει ένα σημαντικό διαχωρισμό της Ηθικής σε γενική και μερική ηθική όπως παρουσιάζεται στο επόμενο σχεδιάγραμμα:

Στο πρώτο και δεύτερο κεφάλαιο ο Νεόφυτος Βάμβας καθορίζει ως αρχή της ηθικότητας το Θεό, ενώ δεύτερη αρχή της ηθικότητας είναι το λογικό και το έμφυτο αίσθημα στον άνθρωπο του καλού και του κακού. Καθορίζονται αληθείς και ψευδείς ιδέες, Πείρα, Ανατροφή, Διδασκαλία, Παραδείγματα. Στο ενδέκατο κεφάλαιο ο παιδαγωγός συνεχίζοντας την «Καθηκοντολογία» αναφέρει τα καθήκοντα προς τους συνανθρώπους: τη δικαιοσύνη, τη γενναιότητα, τη φιλανθρωπία, την αγαθότητα, την αδιαφορία, την αφιλοκέρδεια, την ειλικρίνεια, την πίστη, την αγαθοποιΐα, την ευγνωμοσύνη, την ελευθεριότητα, τη φιλία, την ομιλητικότητα, τον πατριωτισμό, τη φιλομάθεια. Έπειτα από τα καθήκοντα του ανθρώπου σε άνθρωπο γίνεται αναφορά στις κακίες που αφο-

²⁸ Ν. Βάμβας, *Στοιχεία ηθικής συνταχθέντα υπέρ της Φιλομαθούς Νεολαίας*, Αθήνα 1853³, σ. 31.

ρούν την αμέλεια της ψυχής και του σώματος²⁹.

Το τετράτομο έργο Σύνταγμα Φιλοσοφίας (1818-1820) του Κ. Μ. Κούμα αποτελεί πλήρη επισκόπηση του φιλοσοφικού χώρου της εποχής εκείνης: ιστορίας της φιλοσοφίας, ψυχολογία, λογική, μεταφυσική, αισθητική, ηθική και παιδαγωγική. Η Ηθική του Κούμα, η οποία αρχικά περιλαμβάνεται στον τέταρτο τόμο του Σύνταγματος Φιλοσοφίας (1820), επανεκδόθηκε αυτοτελώς ακόμη δύο φορές, στα 1844 στην Αθήνα από την κόρη του συγγραφέα Ελένη Κατακουζηνή και το 1851 στη Θεσσαλονίκη. Το Σύνταγμα Φιλοσοφίας στηρίζεται επάνω σε έργα Γερμανών Καντιανών φιλοσόφων. Κυρίως ως προς την ηθική βασίζεται στον W. T. Krug και στο τρίτομο έργο του: «*System der praktischen Philosophie* (1817-1819)» και ειδικότερα στο δεύτερο τόμο με τίτλο: «*Aretologie oder philosophische Tugendlehre*».

Στον πρόλογο του έργου με τίτλο: «*Προδιοίξεις*» ο Κούμας ορίζει την έννοια της ηθικής. Η ηθική είναι για τον Κούμα: «*Φιλοσοφική επιστήμη των αρχικών της του ανθρωπίνου πνεύματος ενεργείας νόμων, αναφερομένων εις την εσωτερικήν αρμονίαν των πράξεων* ἵδιότι ο αρχικός νόμος του πρακτικού Λόγου απαιτεί και απόλυτον αρμονίαν των σπουδών και πράξεων και επειδή η του δικαίου επιστήμη αναφέρεται εις μόνην την εξωτερικήν αυτών αρμονίαν αναγκαίως απαιτείται επιστήμη άλλη διδάσκουσα και της εσωτερικής τους νόμους»³⁰.

Το πρώτο μέρος του εγχειριδίου αναφέρεται στην «*Καθαρά Ηθική*» δηλαδή στο θεωρητικό μέρος της ηθικής, ενώ το δεύτερο μέρος στην «*Εφαρμοσμένη Ηθική*» δηλαδή στο πρακτικό μέρος. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις αρχές της ηθικής, ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο δίνεται ο ορισμός της έννοιας της αρετής, σύμφωνα με τον οποίο: «*Η κατά το καθήκον πράξις του ανθρώπου προερχομένη από σέβας ή από αγάπην προς το αγαθόν*»³¹.

Ο Κ.Μ. Κούμας για να προσδιορίσει το χώρο της ηθικής καταφεύγει σε τρεις θεμελιακές έννοιες εκτός της αρετής: στις έννοιες του φυσικού δικαίου, του πρακτικού λόγου και του καθήκοντος. Στο πέμπτο κεφάλαιο τονίζονται οι αρετές και κακίες καθώς και τα καθήκοντα προς τις δύο κατηγορίες αναφοράς: α) καθήκοντα του ανθρώπου προς τον εαυτό του ή προς το Εγώ, β) Καθήκοντα του ανθρώπου προς τα άλλα όντα ή προς το Ούκ Εγώ. Η τελευταία κατηγορία καθορίζει τα όντα ως εξής: α) προς ζωής άμοιρα, β) προς ζώντα, τα οποία επίσης διαχωρίζονται σε: 1) άλογα 2) λογικά, τα οποία διαχωρίζονται σύμφωνα με τον Κ. Κούμα σε: I) ανθρώπους Α) ή ζώντας Β) ή αποθαμμένους II) «υπέρ άνθρωπον όντα» Α) πεπερασμένης φύσης (Αγγέλου) Β) Απειρού (Θεό)³².

Ο Κωνσταντίνος Κούμας αντλεί κάποια στοιχεία από την αριστοτελική ηθι-

²⁹ Ο.π., σ. 228-246.

³⁰ Κ.Μ. Κούμας, *Ηθική*, Αθήνα 1843, σ. 1.

³¹ Ο.π., σ. 18.

³² Ο.π., σ. 34-41.

κή (αναφορά στις έξεις και στη μεσότητα) και προσπαθεί να τα εναρμονίσει με τη χριστιανική ηθική. Σκοπός του ανθρώπου σύμφωνα με τον Κ. Κούμα είναι το αγαθό των άλλων και όχι το δικό του (η αριστοτελική ευδαιμονία), ενώ υπάρχουν πολλές αναφορές σε στοιχεία της χριστιανικής πίστης και στο αίτημα να γίνουν οι εκπαιδευόμενοι και καλοί χριστιανοί³³. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε την απόλυτη ηθικοποίηση της παιδαγωγικής, καθώς θεωρεί ότι ακόμα και η καλλιέργεια των επιστημών πρέπει να αποβλέπει στο κοινό αγαθό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του περί πολιτικής αγωγής³⁴ καθώς εδώ διαφαίνεται ο κοσμοπολιτισμός και ο συντηρητισμός του Κ. Κούμα. Κάνει συνεχώς λόγο για χρηστούς πολίτες, χωρίς να αναφέρεται στο είδος του πολιτεύματος όπου θα ζουν αυτοί οι πολίτες (μόνο σε ένα σημείο γίνεται αναφορά σε υπηκόους βασιλείων)³⁵. Η πολιτική αγωγή για τον Κ. Κούμα ταυτίζεται με τον επαγγελματικό προσανατολισμό, την αποδοχή του κοινωνικού status quo και την αγάπη μιας πατρίδας που δεν κατονομάζεται. Σε αυτό τον βοηθάει και ο κοσμοπολιτισμός του που προτάσσει την αγάπη προς την ανθρωπότητα³⁶.

4. Η έμμετρη φιλαυτία ως βάση της ηθικής κατά τον Δημήτριο Άρμιο

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το έργο του Δημήτριου Άρμιου διότι τοποθετεί τη βάση της Ηθικής στην έμμετρη φιλαυτία του ανθρώπου, διαφοροποιώντας τη θέση του από τις απόψεις των λογίων της εποχής.

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο: «*Η έμμετρος φιλαυτία είναι η μοναδική αρετή*» ο συγγραφέας δίνει τον ορισμό της αρετής γενικά, τον οποίο προσδιορίζει στην έμμετρη φιλαυτία-στην αγάπη του εαυτού. «*Η φιλαυτία είναι η αιτία όλων των ανθρώπινων κινήματων, ή το μόνον ελατήριον της θελήσεως του ανθρώπου*». Η φιλαυτία διακρίνεται σε έμμετρη και καταχρηστική. Η βάση όλων των αρετών είναι η έμμετρη φιλαυτία, ενώ η βάση όλων των κακιών είναι η καταχρηστική φιλαυτία. Η ιδιότητα της επέκτασης ή συστολής της φιλαυτίας λέγεται εκουσιότητα. Ως αρετή, την οποία θεωρεί όρο ισοδύναμο με τη χρηστότητα, προσδιορίζει «*την εις πάσιν αρέσκουσα αρετή, ως συντελούσα τοις πάσι, είναι δε όρος ισοδύναμος τη χρηστότητι, ή αντίθετος τη κακία*». Η αρετή, ως έμμετρη φιλαυτία, ορίζεται εκείνη η οποία δεν προσβάλλει από τη φύση της τη φιλαυτία των άλλων αλλά και την ίδια με καταχρήσεις «*αφρούς κόρου επιθυμούσα*». Η φιλαυτία είναι η αγάπη του ατόμου προς τον εαυτό

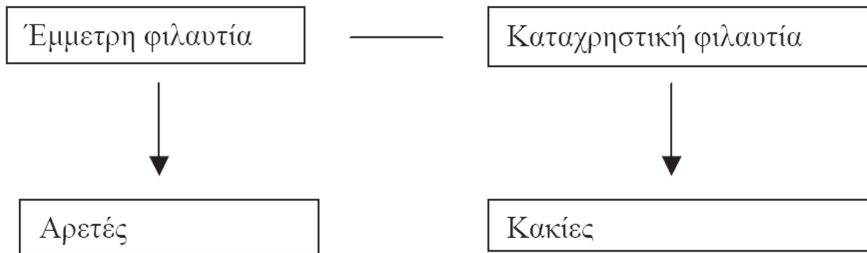
³³ Κ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Βιέννη 1818, σ. 304, 308, 316, 354.

³⁴ Ο.π., σ. 322-324.

³⁵ Ο.π., σ. 335.

³⁶ Ο.π., σ. 358. Βλ. Ρ.Δ. Αργυροπούλου, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 152-170.

του, και δόθηκε από την πάνσοφη φύση σε όλα τα ζώα ώστε να φροντίζουν την αναγκαστική έμφυτη δύναμη για την επιβίωση της ύπαρξής τους. Ο συγγραφέας θεωρεί έμφυτη τη δύναμη που έχει ο άνθρωπος να αγωνίζεται ώστε να αποκτήσει τα δυνατά προσκτητά ή ωφέλιμα προσκτητά δηλαδή τα στοιχεία της ευδαιμονίας. Τα προσκτητά έχουν διάφορες ονομασίες ανάλογα με τη χρησιμότητά τους. Όλοι οι όροι, αυτοί που υπάγονται στην αρετή, ανήκουν κατ' επέκταση στην έμμετρη φιλαυτία, δηλαδή: το φρόνιμο, δίκαιο, τίμιο, και σε γενικότερο επίπεδο το ωφέλιμο. Όλοι οι όροι έχοντας κοινό παρανομαστή το ωφέλιμο σχετίζονται μεταξύ τους, διότι κάθε τι που είναι φρόνιμο είναι και δίκαιο, και τίμιο, και ωφέλιμο και το αντίθετο.

Εξαιτίας της άγνοιας της βάσης της ηθικής οι άνθρωποι, σύμφωνα με τον Δημήτριο Άρμο, συγχέουν τους όρους της αρετής και της κακίας διότι οι ιδέες που περικλείονται από τους όρους αυτούς είναι άπειροι. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο οποίος ακολουθεί σε γενικές γραμμές το σύστημα ηθικής της εποχής του, ταυτίζει την έννοια της ηθικής με την πολιτική διότι και οι δύο έχουν τον ίδιο στόχο-σκοπό, την ορθή διαγωγή του ανθρώπου. Διαφέρουν μόνον στο ότι η ηθική συμβουλεύει όλους ως φίλος ενώ η πολιτική: *«κυριαρχικώς επιτάττει, υποστηρίζει μεν την ελευθέραν κίνησιν της εμμέτρου φιλαυτίας δια διαφόρων άμεσων ή έμμεσων βραβεύσεων, κολάζουσα δε την καταχρηστικήν δια διαφόρων ποινών κατά τας περιστάσεις, προσέχουσα πάντοτε να μη επικρατήση η κατάχρησις»*. Στον ηθικό άνθρωπο δεν είναι απαραίτητη η ακριβής άσκηση της πολιτικής, ενώ ο πολιτικός συνεισάγει την ηθική διότι, για να εξασκήσει την πολιτική, πρέπει να γνωρίζει καλά τα κίνητρα των ανθρωπίνων πράξεων ώστε να επεμβαίνει ρυθμιστικά³⁷.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας κάνοντας μία κριτική στα συστήματα ηθικής που διατυπώθηκαν έως την εποχή του αναφέρει ότι: *«τα μέχρι τούδε συστήματα της ηθικής δεν παρείχον φυσικόν γενικόν μέτρον, εντεύθεν ούτε αναντίρρητον και παγκόσμιον κριτήριο»*, ουσιαστικά υποστηρίζοντας τους λόγους που τον οδήγησαν να ασχοληθεί με τη βάση της ηθικής, συγγράφοντας το βιβλίο του. Για τον Άρμο η φιλαυτία αποτελεί τη μόνη αιτία των πράξεων

³⁷ Δ. Άρμος, *Εφαρμογή ή περί της παγκοσμίου βάσεως της ηθικής*, Αθήνα 1842, σ. 1.

και ενεργειών, ενώ για αυτούς που ασχολήθηκαν με την αληθινή αρχή της ηθικής, αποτελεί «έν μερικόν συντελεστικόν... ήτον επονειδιστος σημασία, εμφανίζουσα απλώς πάθος άλογον και αντικοινωνικόν». Για το λόγο αυτό παρουσιάζεται μια διαφορετικότητα στα συστήματα ηθικής που υποστηρίζουν οι φιλόσοφοι, η οποία έγκειται στην ποικιλία των βάσεων των συστημάτων ηθικής που μελετώνται. Από ορισμένους φιλοσόφους ως βάση και αληθινή αρχή της ηθικής αναγνωρίζεται η ηδονή, από άλλους η στέρηση αυτής. Άλλοι φιλόσοφοι θεωρούν αρχή της ηθικής τις αρχές των ηδονών και των οδυνών ονοματίζοντας την ηδονή αρετή και την οδύνη κακία, ενώ άλλοι δεν ορίζουν καμία αρχή, έχοντας ένα άστατο μίγμα ή απλά κανόνες συμπεριφοράς με κεντρικό στόχο την ωφέλεια. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι διανοούμενοι απομακρύνονται από τη βάση της ηθικής, τονίζοντας ότι τελικά τόσο οι διανοητικές δυνάμεις όσο και οι αισθήσεις διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο διότι επηρεάζονται και από την ενέργεια των πραγμάτων που περιβάλλουν τον κάθε άνθρωπο. Απομακρύνονται έτσι οι φιλόσοφοι από τη βάση της ηθικής – το όλον – δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στο συντελεστικό και αναφορικό, δηλαδή στο μέρος. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι αίσθηση θεωρείται η ενέργεια των αισθήσεων. Στις αρχές έως και τα μέσα του 19ου αιώνα σύμφωνα με τους περισσότερους παιδαγωγούς, αισθητικό είναι η δύναμη του «*αισθάνεσθαι*» και αίσθηση είναι η ενέργεια των αισθήσεων. Τα αισθήματα συμβάλλουν στη σωματική και ηθική ανατροφή. Όσον αφορά τα παιδιά, το ηθικό αίσθημα αποβλέπει στον αυτοσεβασμό και στην αυταρέσκεια. Τα παιδιά πρέπει να δείχνουν σεβασμό σε ό,τι σχετίζεται με την δικαιοσύνη, την ελευθερία και τη γενναιοψυχία³⁸.

Υποστηρίζοντας την άποψη ότι οι φιλόσοφοι που ασχολούνται με το θέμα της ηθικής απομακρύνονται από τη βάση της και δίνουν βαρύτητα στο συντελεστικό και αναφορικό, ο συγγραφέας αναφέρεται στον Αριστοτέλη που θεωρεί την ηδονή ταυτόσημη με το όφελος, με την αρετή, και για το λόγο αυτό αποτελεί βάση της ηθικής³⁹. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η έννοια της ηδονής διαφοροποιείται και δεν αποτελεί μόνον όφελος και άρα αρετή. Για το λόγο αυτό η έννοια της ηδονής είναι συντελεστική και όχι βάση στον

³⁸ Ο.π., σ. 2-3.

³⁹ Στα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη βρίσκουμε έναν «ορισμό» της αρετής: είναι η ιδιότητα που μας επιτρέπει να ενεργούμε με τον καλύτερο τρόπο, όσον αφορά στην ευχαρίστηση και στον πόνο (ηδονή-λύπη). Χρειάζεται να μάθουμε να χαιρόμαστε και να λυπόμαστε μ' αυτά που πρέπει, γιατί όλες οι πράξεις και τα παθήματα σχετίζονται με κάποια ηδονή ή λύπη. Από προκύπτει και ο ορισμός της τιμωρίας, που είναι είτε η στέρηση κάποιας ηδονής είτε η επιβολή κάποιας λύπης. Η ηδονή είναι πιο ισχυρή ακόμα και από το θυμό, για το λόγο αυτόν απαιτείται μια ιδιαίτερη τέχνη για τον έλεγχό της, η πειθαρχία. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μ. Μοντεσσόρι. Ανθολογία κειμένων*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 57. Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, X, 1179b6-1180a9.

ορισμό της αρετής ή της έμμετρης φιλαυτίας και κατ' επέκταση στην έννοια της ηθικής. Από την άλλη πλευρά αυτοί δε που στερούνται ηδονής ή την αρνούνται εντελώς αποτελούν υπερβολή και δεν πρέπει να γίνεται λόγος διότι η ηδονή είναι συνυφασμένη με τη γήινη φύση. Το ζητούμενο για τον Άρμο είναι να ανακαλύψει και να υποστηρίξει ποιο είναι το αρχέγονο που κινεί και κατευθύνει τον άνθρωπο. Να φανερώσει ότι το αρχέγονο έχει μέτρα κοινά για όλους τους ανθρώπους που προέρχονται και διδάσκονται από τη φύση και όχι από τη θέληση των ανθρώπων. Το αίτιο είναι αυτό που παρακινεί τον άνθρωπο στις πράξεις του και σε αυτό υπάγονται όλα τα συντελεστικά και αναφορικά που σε γενικότερο επίπεδο ανάγονται σε όφελος. Το «*αίτιον και κινούν*» είναι η φιλαυτία, η οποία περιλαμβάνει τα πάντα και από κάθε άποψη αποτελεί αρχή και τέλος: «*διότι φανερόν, ότι ουδείς άνθρωπος δεν δύναται να ήναι εναντίος εις εαυτόν, ειμή κατά παραφοράν*»⁴⁰.

Στην επόμενη υποενότητα του κεφαλαίου με τίτλο: «*Μαρτυρία παντός ανθρώπου περί της γνησιότητος της βάσεως*» ο συγγραφέας υποστηρίζει πως κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται και αποδέχεται το μέτρο της φύσης που ορίζει να μην προσβάλλει κανείς τον εαυτό του με την προσβολή των συμφερόντων των συνανθρώπων του. Έτσι αν η προσβολή ήταν αποδεκτή από την ανθρώπινη φύση, θα αφάνιζε ο ένας άνθρωπος τον άλλο, ενώ κανένας δεν συγχωρεί την κατάχρηση. «*Τούτο είναι το πρωτότυπον, γενικόν, και αναντίρρητον φυσικόν κριτήριον, προς ό κλητεύομεν τα επιχειρήματα ημών, ό εγνωμοδότησε να φροντίζη τις υπέρ των συντελεστικών του, μη ων εναντίος εις τα συντελεστικά των άλλων, τούτ' εστίν εναντίος εις εαυτόν, εισάγων την αναστατικήν της φύσεως κατάχρησιν· κατά τούτο εξετάζονται άπαντα τα κινήματα ημών· αύτη είναι ηφυσική, και άτεχνος γενική ομολογία, η ορθή διεύθυνσις της φιλαυτίας· εντεύθεν πηγάζουν οι λόγοι της αρετής, και κακίας...*»⁴¹.

Το πρώτο κεφάλαιο χωρίζεται σε τμήματα και σε υποκεφάλαια. Στο πρώτο τμήμα με τίτλο: «*Περί των αμετάβατων συντελεστικών*» ο συγγραφέας τονίζει ότι όταν ο άνθρωπος προσβάλλει τη φιλαυτία των άλλων, επεμβαίνει η πολιτική με νομοθετικές πράξεις και τιμωρεί την αλογία του. Όταν ο άνθρωπος προσβάλλει τον εαυτό του με την άμεση κατάχρηση του μέτρου της απόλαυσης τότε επεμβαίνει η ηθική εξηγώντας τα βλαβερά αποτελέσματα ενώ σιωπά η πολιτική, η οποία φανερώνει την αποστροφή της και δεν επεμβαίνει για να μην βλάψει άμεσα την έμμετρη φιλαυτία. Κάθε άτομο έχει το ίδιο μέτρο στις απολαύσεις του, το οποίο ανακαλύπτει, όταν η ίδια η φύση το καταδεικνύει ύστερα από υπερβολική βλάβη, όπως στο φαγητό, στο ποτό, στη χρήση των φυσικών ηδονών, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε μέτρο ποσότητας,

⁴⁰ Δ. Άρμος, ό.π., υποσημ. 37, σ. 1-5.

⁴¹ Ο.π., σ. 6.

αφού διαφέρει σε κάθε οργανισμό⁴².

Όσοι καταφέρονται κατά των φυσικών ηδονών και όχι κατά της κατάχρησης αυτών και δεν ανέχονται για το λόγο αυτό να ανήκουν στον κατάλογο των ζώων, υποστηρίζουν μία νέα φύση υπεράνθρωπη, στην οποία κατατάσσουν τους εαυτούς τους, και τους οπαδούς τους έχοντας τη θέληση να υψωθούν στη θέση αυτή που είναι ανώτερη από των υπόλοιπων ανθρώπων. Η θέση αυτή δεν ανήκει στα λογικά όντα αλλά σε άϋλα όντα, στα οποία αυτοί προτιμούν να περιέλθουν. Και όταν αυτοί προαιρούνται τούτο ή εκείνο τον ιδιαίτερο βίο, δεν επεμβαίνει κανείς· όταν όμως εξηγούν, ότι η εγκράτεια δεν τοποθετείται στην απονέκρωση της κατάχρησης, αλλά στην απονέκρωση των φυσικών ηδονών και ότι η απονέκρωση αυτών των φυσικών ηδονών, είναι ασύγκριτα ανώτερη από τη χρήση αυτών, δηλαδή συγκρίνοντας τους δύο βίους και όχι τις αρετές, στρεβλώνουν το νου του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτό δεν μπορεί να αντιληφθεί ο άνθρωπος τον εαυτό του, ποιος πραγματικά είναι, επειδή η φύση τελικά διαφορετικά έπλασε τον άνθρωπο, και αυτοί διαφορετικά νομοθετούν. Ο Άρμος τονίζει στο σημείο αυτό την προνόηση του Θεού – Δημιουργού στον τρόπο της διατήρησης του λογικού ζώου, η οποία γίνεται έντονη στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη, ευλογώντας τις έμμετρες φυσικές ηδονές. Στην Αγία Γραφή ο Θεός απαιτεί, τιμά και επιβραβεύει, ως πανάγαθος, μόνο την κατ' εικόνα αυτού αγαθή ψυχή. Αποτελεί πράξη βίας όταν βέβαια κάποιος επεμβαίνει σε άλλον ο οποίος θέλει στις περιστάσεις της ζωής του και ευχαριστήσιες με άλλους ανθρώπους ή μεμονωμένα. Ο ίδιος που επεμβαίνει βέβαια βία πρέπει να προσέχει μήπως από τον πόθο του να καθαγιάσει την προαίρεσή του, δέχεται επιχειρήματα σε απόδειξη, ότι η εκλογή του είναι η αληθινή φύση του ανθρώπου με βάση το θέλημα του Θεού, με αποτέλεσμα να βλάπτει αρκετά τον συνάνθρωπό του, συγχέοντας τις ιδέες του.

Το κυριότερο αξίωμα του ανθρώπου είναι να εξοικειωθεί με τη θεία φύση με όλη του τη δύναμη με την άσκηση της αρετής, δηλαδή να αγαπά το όμοιο με αυτόν δημιούργημα σύμφωνα με τον Δημιουργό. Αυτό είναι το σωτήριο, αληθές και αιώνιο συμφέρον. Τότε ο άνθρωπος αυτός ζει σε ευδαιμονία και θεία κατάσταση. Σε αυτόν η υπόσχεση που δίνεται είναι το άπειρο και κατά τη δύναμη και κατά την αγαθότητα, με επιβράβευση τη μακαριότητα στη μέλλουσα ζωή. Ο θάνατος δεν λογίζεται στον άνθρωπο αυτό ως θάνατος παρά μία μετάβαση από τα ατελή στα τελειότατα.

Ολέθριοι χαρακτηρίζονται όσοι προσπαθούν μάταια να αφαιρέσουν την τεράστια σημασία της σωτήριας πίστης για τη μέλλουσα μακαριότητα, η οποία αποκαλύφθηκε από τη θεία ευσπλαχνία στον άνθρωπο, και για ενίσχυση της αρετής, και προς παρηγοριά της φιλαυτίας του, ο οποίος μόνος από τα

⁴² Ο.π., σ. 7.

ζώα αισθάνεται το βάρος του θανάτου. Κάθε αγαθός άνθρωπος με βάση το χρέος του προς την ανθρώπινη φύση, πρέπει με κάθε τρόπο να υποστηρίζει αυτά που συντείνουν προς την έμμετρη φιλαυτία, και να εναντιώνεται στη βλαβερή κατάχρηση, που προέρχεται από το επιπόλαιο πνεύμα της επίδειξης, το οποίο στερείται από επιχειρήματα και λόγο πειστικό. Παρατηρείται δε το αξιοσημείωτο, ότι κανένας από αυτούς που μεγαλουργούν και προσφέρουν στο ανθρώπινο γένος, αυτούς που το έθνος ευγνωμονεί δεν περιέπεσε σε αυτή την αυτοκατάκριτη κενοσπουδιά⁴³.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο «*Περί του συνειδότος*» αναφέρεται ότι το παιδί ακολουθεί τη φιλαυτία, χωρίς να έχει ιδέα της σύγκρισης των πραγμάτων. Αυτό συμβαίνει επειδή το παιδί δεν έχει μάθει ακόμη να ενεργεί με βάση την κοινωνική του φύση, ότι δεν συμφέρει η τυχειότητα και ότι δεν ακολουθεί την κολακεία της θέλησης των ζώων· για το λόγο αυτό, όταν προσβάλλεται από κάποια κίνησή του, δεν σταματά για κανένα λόγο παρά από το φόβο της άμεσης κάκωσής του όπως το άλογο ζώο. Όταν δεν βρίσκει κάτι που να κόβει τον δρόμο του, εξακολουθεί να συμπεριφέρεται έτσι ώστε να καλύψει την όρεξή του. Καθώς αναπτύσσεται όμως ο νους, αρχίζει να συγκρίνει και να κρίνει αυτά που συντείνονται. Δέχεται ως μόνη αλήθεια τις πληροφορίες που διδάσκεται από τους δασκάλους του, ανθρώπους έξω από τον εαυτό του, που μπορεί να πέσουν συχνά σε λάθη. Αποδέχεται τους δασκάλους του ως τους μόνους πιστούς οδηγούς προς την επιτυχία. Για τον λόγο αυτό δεν θεωρεί τις πληροφορίες ως διδάγματα ανθρώπων αλλά ως καθαρά πληροφορίες που επιτάσσει η ίδια η φύση. Κατά αυτό τον τρόπο πιστεύεται ότι αυτές οι πληροφορίες της φύσης αποτελούν τη συνείδηση. Αυτό εκλαμβάνεται και από το γεγονός ότι οι πληροφορίες αυτές δόθηκαν επίτηδες στον άνθρωπο από τη φύση ως ο μόνος άπταιστος οδηγός, και αδέκαστος κριτής. Το συνειδητό μέρος δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι προηγούμενες πληροφορίες. Η συγκέντρωση των πληροφοριών αυτών στο συνειδητό μέρος διαφέρει στις κοινότητες που έχουν διαφορετικά πολιτεύματα και θρησκευόμενα, αλλά και στα ίδια τα άτομα εξαιτίας των πληροφοριών που αποκομίζουν κατά την ανατροφή τους καθώς και των διαφόρων πληροφοριών που αφορούν το φυσικό οργανισμό του καθενός. Κατά κύριο λόγο βέβαια το συνειδητό μέρος σε οποιαδήποτε φάση και αν βρίσκεται μεταβαίνει σε εκείνα από τα οποία σχηματίζεται. Το συνειδητό είναι η επιστροφή του ανθρώπου προς τον εαυτό του, παρατηρώντας εάν έπραξε σωστά, ή εάν παρέβη εκείνες τις καθαρές κατά τον εαυτό του αλήθειες. Σε αντίθετη περίπτωση, αισθανόμενος ο άνθρωπος την αλλοίωσή του, φοβάται, τρέμει στο γεγονός ότι παρεκτρέπεται από τη μόνη ασφαλή σωτήρια οδό, και ότι οδεύει αναπόφευκτα στον προσωπικό όλεθρο, προτιμώντας την απάτη

⁴³ Ο.π., σ. 9.

αντί την αλήθεια. Αυτό όμως που για τον έναν άνθρωπο κρίνεται όλεθρος, για τον άλλο κρίνεται σωτηρία.

Ο συγγραφέας τονίζει ότι συνθλίβεται ακούγοντας την απειλή της εσωτερικής φωνής για αποπλάνηση, ενώ άλλος καυχάται για αυτό, ακούγοντας την επιβεβαίωση της εσωτερικής φωνής, η οποία τον ανταμείβει. Για το λόγο αυτό το συνειδητό, αυτό καθ' αυτό, δεν είναι φυσικός και ασφαλής οδηγός του ανθρώπου όπως πιστεύεται και υποστηρίζεται από αρκετούς φιλοσόφους αλλά χρίζει προσεκτικότερης μελέτης μέσα από την ανάλυσή του σε αυτά που αποτελείται. Εδώ ακριβώς γίνεται φανερό και το όνειρο της ηθικής αίσθησης, για την οποία υποστηρίζουν αρκετοί, ότι είναι έμφυτη στον άνθρωπο, ακριβής, διακριτή των καλών και των κακών, και όχι επείσακτος από πληροφορίες των άλλων ή από οποιεσδήποτε άλλες παρατηρήσεις του ατόμου. Οι δυνάμεις του νου ενυπάρχουν φύσει στον άνθρωπο αρχικά εντελώς ακατέργαστες, στη συνέχεια διαμορφώνονται σταδιακά, αρχίζουν να ενεργούν και ενεργούν όπως οργανώθηκαν.

Το τρίτο υποκεφάλαιο έχει τον τίτλο: «Περί της κλίσεως του ανθρώπου προς τα εκτός αυτού όντα». Ο συγγραφέας τονίζει τη σπουδαιότητα της φιλαυτίας μέσα από το παράδειγμα της μητρότητας. Η στοργή της μητέρας προς τα παιδιά της πηγάζει από τη φιλαυτία, η οποία εμπνέει στα παιδιά ελπίδες αγαθές, κυρίως για το μέλλον, γεγονός μεγάλης σημασίας. Τέτοιες ελπίδες η μητέρα δεν μπορεί να εμπνεύσει με σιγουριά παρά μόνο στα παιδιά της. Εάν η μητέρα ήταν βέβαιη, ποτέ δεν θα επιφορτιζόταν με το μάταιο βάρος της ανατροφής, αλλά αμέσως θα ζητούσε την απαλλαγή από τέτοια επιβλαβή πράγματα. Πολλά παραδείγματα υπάρχουν που να στηρίζουν το γεγονός ότι μετά τον κόπο της ανατροφής πολλές μητέρες είδαν την επιβλαβή διαγωγή των παιδιών προς αυτές και το χειρότερο αποκήρυξαν αυτά ή τα θυσίασαν σε κάθε περίπτωση, όταν αντιλήφθηκαν ότι η ύπαρξη των παιδιών είναι ενάντια στη φιλαυτία τους⁴⁴.

Τέτοια παραδείγματα σύγκρουσης της σφοδρής ορμής φιλαυτιών καταγράφονται σε ιστορίες υψηλών αξιωμάτων. Πολλές μητέρες πιστεύουν ότι η μη συμβατική σύλληψη των εμβρύων τους με βάση τους ηθικούς νόμους των κοινωνιών, και ως εκ τούτου η ζωή των γεννηθέντων παιδιών αποτελεί όνειδος για αυτές, και έτσι μεθοδεύουν την αναίρεση αυτών πριν αλλά και μετά τη γέννα. Άλλες μητέρες μη μπορώντας να υποφέρουν το βάρος της ανατροφής των νηπίων τους, παραδίδουν αυτά σε άλλους, στους οποίους εκδηλώνεται η στοργή προς αυτά με τις ίδιες προσδοκίες. Είναι φανερό, ότι η στοργή δεν είναι φυσική για τη γέννηση των παιδιών, αλλά προσδιορίζεται από την προσφορά και χρησιμότητα αυτών. Το ίδιο και ο νέος άνθρωπος, φθάνοντας στην ηλικία της κριτικής σκέψης, αυτούς που τον υιοθέτησαν αποκαλεί μητέρα και

⁴⁴ Ο.π., σ. 12.

πατέρα, ως υποστηρικτές και συντηρητές της ύπαρξής του, και για τις υποχρεώσεις μόνον αυτούς αγαπά φυσικά. Τους φυσικούς γονείς τους αποφεύγει. Οι φυσικοί γονείς εάν εξακολουθούν να έχουν στοργή για το νέο άνθρωπο, αναπολούν και σκέφτονται με ποιο τρόπο θα τους ήταν χρήσιμος εάν τον κρατούσαν. Το αποτέλεσμα είναι να λυπούνται για τη στέρηση ενός ατόμου, το οποίο θα μπορούσε να είναι ο πλέον υπόχρεος και ο πλέον ειλικρινής φίλος προς αυτούς, η δε λύπη είναι ανάλογη όσο το άτομο φαίνεται συντελεστικό. Στα άλογα ζώα, τα οποία στερούνται το λογικό, ώστε να συγκρίνουν και να κρίνουν τα μελλοντικά πράγματα, η φύση προνόησε και έδωσε έμφυτη τη στοργή, ώστε να βιάζονται από αυτήν στη διατήρηση των νεογνών, χωρίς να προσβλέπουν σε κάτι από αυτά⁴⁵.

Το τέταρτο υποκεφάλαιο έχει τον τίτλο «Περί της συμπαθείας». Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η φιλαυτία είναι η αιτία της ελεημοσύνης, του οίκτου και εν γένει της φιλανθρωπίας. Ο άνθρωπος έχει διάφορες ανάγκες που αδυνατεί πολλές φορές να καλύψει χωρίς τη συνδρομή των συνανθρώπων του. Η πείρα διδάσκει ότι οι άνθρωποι αν δεν βοηθούν ο ένας τον άλλον είναι αδύνατον να διατηρηθούν. Για το λόγο αυτό και κάθε άνθρωπος επιθυμώντας σε οποιαδήποτε ανάγκη που προκύπτει να μην του στερούν οι συνάνθρωποί του τη συνδρομή τους, όταν βλέπει κάποιον συνάνθρωπό του να έχει ανάγκη αμέσως προνοεί για τη διαφύλαξη της σωτήριας βοήθειας στη φύση του ανθρώπου. Αυθόρμητα προσφέρει κάθε δυνατή βοήθεια και μέσω της αίσθησης παρηγορεί και οικτρίζει εκείνον, αναλογιζόμενος σε πόσα δεινά μπορεί να περιπέσει η ανθρώπινη φύση. Την αιτία της παρακίνησης αυτής δεν αντιλαμβάνεται ο καθένας, όμως αισθάνεται αυτή τη συγκίνηση. Ο άνθρωπος επειδή ελπίζει από τους όμοιούς του περισσότερη βοήθεια και επειδή υπάρχει το ενδεχόμενο να περιπέσει σε παρόμοιες καταστάσεις είναι πλέον συμπάσχων. Ακόμη και προς τα άλογα ζώα εκτείνεται η συμπάθεια και ο οίκτος του για τον ίδιο λόγο και όχι μόνο προς τα χρήσιμα ζώα αλλά και προς τα αδιάφορα, εκτός από αυτά που είναι αντίθετα προς τη φιλαυτία του. Όταν βλέπει κάποιος τα ζώα που πάσχουν ή πεθαίνουν, εξαιτίας της ομοιότητάς του με αυτά, συμπονά και θλίβεται διότι αυτά τα πάθη συμβαίνουν και σε αυτόν, και φυσικά δεν μπορούν τέτοιου είδους αισθήματα να είναι ευάρεστα. Αν όμως αυτά που πάσχουν δεν έχουν καμία αναφορά προς τον άνθρωπο, τότε δεν έχει καμία συμπάθεια προς αυτά. Ακόμη και κάποια ζώα που ο άνθρωπος επίτηδες σκοτώνει ή τα ζεύει, το κάνει για χάρη της φιλαυτίας⁴⁶.

Το πέμπτο υποκεφάλαιο έχει τον τίτλο: «Περί της λεγομένης αρετής ανεξαρτήτου πάσης ιδιοτελείας». Πριν την επιχειρηματολογία του ο συγγραφέας κρίνει σκόπιμο να προτάξει τρεις βασικές κατά τον ίδιο αρχές που αφορούν στην

⁴⁵ Ο.π., σ. 13.

⁴⁶ Ο.π., σ. 14.

έμμετρη φιλαυτία. α) Η ιδιόρρυθμη χρήση της έμμετρης φιλαυτίας καλείται ελευθερία. β) Η μη ιδιόρρυθμη χρήση της φιλαυτίας καλείται δουλεία. γ) Έως την έμμετρη φιλαυτία οι απαιτήσεις του ανθρώπου είναι απόλυτες. Έπειτα από τις τρεις βασικές αρχές που διέπουν την έμμετρη φιλαυτία, ο συγγραφέας αναλύει την έννοια της αρετής ως ανεξάρτητη από κάθε ιδιοτέλεια. Το να θυσιάσει κανείς μέρος από τα υπάρχοντά του, ή το σύνολο κατά περίπτωση, ή και την ίδια του τη ζωή υπέρ του κοινού οφέλους ή για χάρη άλλης σπουδαίας ιδέας, υπαγορεύεται από τη φιλαυτία του, η οποία ενεργεί κατά προτίμηση.

Το κοινό όφελος δεν είναι κάτι αυθύπαρκτο, άσχετο με τα άτομα αλλά είναι αφηρημένη ιδέα η οποία ορίζεται ως το άθροισμα των κατά μέρος ωφελειών των συμπεριλαμβανομένων ατόμων, όπου ο κάθε ένας έχει υπόψιν του το προσωπικό όφελος, το οποίο συγγέεται ή συνταυτίζεται με το όφελος των άλλων. Το άτομο που αγωνίζεται υπέρ της κοινότητας έχει σε αυτή πολιτική ύπαρξη (θέση) ως τέκνο, γονιός, συγγενής, και άλλες σχέσεις με τον τόπο, οι οποίες βέβαια εξυπηρετούν τη φιλαυτία του. Ο άνθρωπος βλέποντας την επερχόμενη φιλαυτία των άλλων, ως απειλή έτοιμη να κατασπαράξει και να φθείρει την πολιτική του ύπαρξη, για την οποία ιδιόρρυθμα μεταχειρίζεται την έμμετρη φιλαυτία του, όπως στα τέκνα στα οποία έχει θεμελιώσει τόσες ελπίδες, γονείς τους οποίους αγαπά, διότι τόσο καιρό τον φροντίζουν, αντιλαμβάνεται ότι η φιλαυτία τείνει να γίνει άψυχη μηχανή των ανθρώπων και μόνο ζωντανή μέσα από την υπηρεσία της κατάχρησης. Πως είναι δυνατόν, αναρωτιέται ο συγγραφέας, όντας ο άνθρωπος ευαίσθητος, να μην αποσοβεί με κάθε δύναμη αυτόν που καταχράται τη φιλαυτία, παρά να υποφέρει να ζει και να αισθάνεται για πάντα τη νέκρωση των κινήσεών του, και να βλέπει απελπισμένα όλες τις ελπίδες του και καθηρημένες όλες τις αγαπητές του σχέσεις⁴⁷.

Ο συγγραφέας δίνοντας εθνική διάσταση στην επιχειρηματολογία του αναφέρει ότι ξηρά πατρίδα, η οποία δεν αποβλέπει σε τίποτα είναι λέξη κενή, χωρίς να σημαίνει τίποτα, όπως πραγματικά φανερώνεται από τους αποίκους, οι οποίοι προσηλωμένοι στις σχέσεις της νέας πατρίδας, δεν φροντίζουν για την γενέτειρά τους και δεν ελπίζουν καθόλου για αυτήν. Γενικότερα κάθε αρετή δεν έχει ύπαρξη, αν δεν είναι ευάρεστη σε αυτόν που την ασκεί. Διαφορετικά αν ο άνθρωπος πράττει χωρίς να προβλέπει τι είναι προτιμότερο σύμφωνα με τις πληροφορίες του, τότε θεληματικά, μάταια αυτός ενεργεί προς τον εαυτό του, γεγονός αδύνατον. *«Η μεν δεσποτεία της φιλαυτίας φύσει πανταχού επικρατεί: έργον δε μόνον του φρονούντος είναι να παρατηρή, ποία είναι φυσική, λογική, ή έμμετρος, και ποία καταχρηστική φιλαυτία»⁴⁸.*

Το έκτο υποκεφάλαιο έχει τίτλο: *«Περί της αληθείας και ψεύδους»*. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τη συνάρτηση της αλήθειας και του ψεύδους με την

⁴⁷ Ο.π., σ. 16.

⁴⁸ Ο.π.

έμμετρη φιλαυτία. Ο άνθρωπος αντιλαμβανόμενος τις βλαπτικές ενέργειες κατάχρησης της έμμετρης φιλαυτίας, αδυνατεί από τη φύση του να τις παραδεχτεί με τη θέλησή του. Για το λόγο αυτό και η αλήθεια και το ψεύδος δεν εγκρίνονται απόλυτα, παρά μόνον όταν συντελούν στην έμμετρη φιλαυτία. Ούτε βέβαια αποδοκιμάζονται απόλυτα, παρά μόνον όταν είναι ενάντια σε αυτήν. Το πλήθος των παραδειγμάτων αποσαφηνίζει τον παραπάνω λόγο. Ένα μόνο παράδειγμα αποτελεί η καταδίωξη ενός αθώου από κάποιο βιαστή με μαχαίρι. Ο συγγραφέας βλέπει το μέρος όπου κρύβεται ο αθώος και ο βιαστής τον ρωτά εάν τον είδε. Τότε ο συγγραφέας χρησιμοποιώντας το «*σωτηριώδες εις την φύσιν ψεύδος*», του λέει ότι δεν τον είδε και με όλες του τις δυνάμεις προσπαθεί να παραπλανήσει το βιαστή. Για ποιο λόγο γίνεται αυτό; Διότι με τα γεγονότα να διαδραματίζονται μπροστά στο συγγραφέα, αναγκάζεται ο ίδιος να συνδράμει στη σωτηρία της φύσης του, υπερασπιζόμενος με το ψεύδος, το οποίο είναι σωτήριο, την έμμετρη φιλαυτία, αποκρούοντας την κατάχρηση. Σε αντίθετη περίπτωση εάν ο συγγραφέας έπρεπε να αποκαλύψει σε αυτούς που καταδιώκουν το βιαστή όλα τα γεγονότα, αμέσως μεταβάλλεται και εξαλείφεται η φιλανθρωπία λέγοντας όλη την αλήθεια. Αυτό γιατί παρόλο που η αναφορά γίνεται σε άνθρωπο, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη σωτήρια αλήθεια προκειμένου να υπερασπιστεί την έμμετρη φιλαυτία και να καταδιώξει την κατάχρηση, που αποτελεί την ανατροπή της ανθρωπότητας⁴⁹.

Γενικότερα, όντας αμέτοχοι από τη φύση μας βλέπουμε με αποστροφή κάθε κατάχρηση, ως εχθρό του ανθρώπου. Όσο δε περισσότερο πλησιάζει η κατάχρηση στα άτομα που μας περιβάλλουν, τόσο ανάλογα προσπαθούμε να την καταδιώκουμε. Οι αγώνες αυτοί υπέρ του ανθρώπου αποδίδονται συνήθως στην ασαφή φυσική φιλανθρωπία, σα να μην είναι άνθρωπος και αυτός που αδικεί και αυτός που αδικείται. Παραγωγός της αρετής είναι η έμμετρη φιλαυτία και όχι οι όροι. Ο συγγραφέας ορίζει ως όρους την αλήθεια και το ψεύδος. Τονίζει ότι χρειάζεται προσοχή στην εύκαιρη και έμμετρη χρήση των όρων αφού αρκετοί, κυρίως νέοι, αγνοώντας τα σημανόμενα, πέφτουν σε μεγάλες αδικίες. Για το λόγο αυτό μελετάται η τέχνη της ρητορείας και της ποίησης που διαπλάθει τον άνθρωπο και όχι η πολυλογία - ασημαντολογία. Στο σημείο αυτό διακρίνονται οι αρχαίοι νομοθέτες, οι οποίοι καθιέρωσαν τους νόμους για τη διάπλαση των ανθρώπων⁵⁰.

Το έβδομο υποκεφάλαιο έχει τον τίτλο: «*Περί γνωμών πλασματικών*». Οι κενές γνώμες, αποκυήματα της φαντασίας, οι οποίες τέθηκαν ως βάσεις συστημάτων, τώρα αποκαθίσταται η ανυπαρξία τους, ως συνθήκη κοινωνική στη φύση, συνθήκη πολιτική, νόμος πριν από τον άνθρωπο. Ο συγγραφέας αναρωτιέται ποιος σχεδίασε τις συνθήκες αυτές και που βρίσκονται ώστε να

⁴⁹ Ο.π., σ. 17.

⁵⁰ Ο.π., σ. 18.

τις αναγνώσει ο βουλόμενος και να τις εφαρμόσει. Γιατί έγινε ο νόμος για τον άνθρωπο χωρίς να υπάρχει ο άνθρωπος και ποιος είναι αυτός ο νόμος; Οι συντάκτες αποκρίνονται ότι αυτά αναγιγνώσκει ο νους του ανθρώπου. Ο νους αυτός αποτελεί το συνειδητό, αλλά το συνειδητό έγινε αντιληπτό από τις πληροφορίες που προηγήθηκαν. Ο καθένας με βάση το συνειδητό του επιμένει ακράδαντα σε αυτά που γνωρίζει ως συνειδητά, και αυτός δε που εναντιώνεται στη γνώμη του άλλου, φαίνεται στον άλλο ότι οδηγείται στον παραλογισμό. Τα άτομα αυτά αποτελούν πηγή των πολυσχιδών διαφιλονικησεων γύρω από τα συστήματα της ηθικής και η αιτία είναι ότι δεν έχουν μία βάση γενική και απλή, η οποία παράγει το παν. Η ανάγκη της ανθρώπινης φιλαυτίας, η οποία έχει τα μέσα και την ευκαιρία αυτή, επινοεί και στερεώνει τους νόμους για την εξασφάλισή της. Το γεγονός αυτό αποτελεί κοινωνική και πολιτική συνθήκη⁵¹.

Είναι φανερό από τα παραπάνω, πως η μόνη αιτία όλων των ενεργειών του ανθρώπου είναι η φιλαυτία που ενεργεί με μέτρο ή καταχρηστικά. Δηλαδή ότι ο άνθρωπος φροντίζει αποκλειστικά και μόνον για αυτά που συντείνουν σε αυτόν. Φροντίζει επίσης και για τους άλλους ανθρώπους, επειδή αισθάνεται ότι είναι συντελεστικοί και χρήσιμοι σε αυτόν. Διαφορετικά αν δεν του είναι χρήσιμοι δεν έχει καμία κλίση προς αυτούς και αδιαφορεί αφού τα θεωρεί περιττά όντα. Όσα και εάν ο άνθρωπος πράττει, τα πράττει με βάση το συμφέρον του, ή κατά προτίμηση το λιγότερο βλαβερό, το οποίο τότε κρίνεται συμφέρον. Σε αυτό συντελεί και το γεγονός ότι οι ιδέες και οι προτιμήσεις των ανθρώπων δεν είναι όμοιες όχι γιατί διαφέρουν αισθητικά αλλά εξαιτίας της διαφορετικότητας του συνειδητού και των διάφορων πληροφοριών. Στο συνειδητό αρέσει κάθε τι σύμφωνο προς την έμμετρη φιλαυτία ενώ δεν δέχεται αυτό που ρέπει προς την κατάχρηση εκτός εάν το συνειδητό είναι επισφαλές.

Γενικά η φιλαυτία επικρατεί και κάθε τι προσδιορίζεται μέσα από αυτήν. Αυτά που την αγαπούν τα αγαπά ως συντελεστικά μέσα της⁵². Βέβαια ο συγγραφέας ομολογεί ότι η βάση αυτή περιορίζει τον άνθρωπο σε ένα μόνο κύκλο, τον καθιστά πτωχό στην ποικιλότητα της φαντασίας και αναπαριστά τα πράγματα γυμνά με τρόπο ώστε ο άνθρωπος ίσως δεν ευαρεστείται ξαφνικά να βλέπει τον εαυτό του τόσο απογυμνωμένο. Αλλά κανένας συνετός άνθρωπος δεν αγνοεί ότι ο σκοτεινός λαβύρινθος της φαντασίας αποτελεί δυστυχία της ανθρωπότητας με την πίεση αλλήλων. Για το λόγο αυτόν η ανθρωπότητα χρειάζεται μία βάση πραγματική, η οποία να περιλαμβάνει το παν, να είναι αποδεκτή από όλους και με την οποία οι άνθρωποι θα συνεννοούνται μέσα από μια διαδικασία φυσικών και εύληπτων κρίσεων ώστε να φθάνουν στο

⁵¹ Ο.π.

⁵² Ο.π., σ. 19.

ποθούμενο τέλος⁵³.

Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Άρμο είναι μία μηχανή (*Hume*) υπό την εποπτεία του νου, η οποία παρασύρεται από ζώδεις έμφυτες δυνάμεις. Οι δυνάμεις αυτές λειτουργούν όπως τα άλογα που σέρνουν μία μηχανή. Οι άλογες αυτές αισθητικές δυνάμεις ανεξάρτητα από την πορεία τους προστρέχουν τελικά στις οδηγίες του κυβερνήτη νου, ο οποίος δεν έχει άλλο αντικείμενο να φροντίζει παρά αυτές τις δυνάμεις ως διεκπεραιωτές και μόνες σωστικές αυτού. Ο νους δεν έχει καμία έμφυτη ιδέα, αλλά αναπτύσσεται σιγά -σιγά προσλαμβάνοντας ιδέες. Όσο επιστήμονας γίνεται ο νους, τόσο ασφαλέστερα οδηγεί αυτές τις δυνάμεις. Ο νους επειδή στερείται των κατάλληλων ιδεών για να κυβερνήσει τις δυνάμεις, αφήνεται ακολουθώντας τη διάκρισή τους, ή αφήνεται, όταν αυτές από απροσεξία του, γίνονται κακοήθεις και στις οποίες τότε δεν έχει καμία ισχύ. Ο νους αποτελεί κριτή του εαυτού του, ως αίτιου της κακής διαχείρισης των δυνάμεων, όταν παύση η ενέργειά τους. Τρίτον αφήνεται αναίτιος, όταν οι δυνάμεις ή έχουν διανοητική ατέλεια από την αρχή ή αποκτούν στην πορεία από κάποια πληγή. Τότε από τη δυσλειτουργία αυτή το τέλος που ακολουθεί είναι και το οριστικό. Ο άνθρωπος λοιπόν είναι ένα ζώο με ζωτικές δυνάμεις, προικισμένο με το λογικό, το οποίο τον κυβερνά⁵⁴.

Επιδιώκοντας τη διευθέτηση και τη χρησιμοήθη διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου προσπαθούμε όπως στα άλογα ζώα, να εφελκύσουμε με τρόπους ήπιους. Οι ήπιοι τρόποι επιτυγχάνονται με το να πληροφορήσουμε το νου, ότι επιθυμούμε το συμφέρον του. Αν με βία κινηθούμε προς τις δυνάμεις αυτές τότε δεν επιτυγχάνουμε το σκοπό μας. Τις δυνάμεις ακολουθεί και ο νους για την κοινή σωτηρία και καταφεύγει στην ορμή τους χωρίς να συγκρατείται. Αν ο άνθρωπος περιορισμένος από τη βία φανεί κατά την ώρα ότι υπάκουσε σε εμάς, εκείνος αληθινά υπακούει στην προτίμηση του και αποφεύγει το δεινότερο κακό. Ο άνθρωπος όταν βρει χρόνο είναι αδύνατο να υπακούσει σε εκείνο το οποίο δεν γνωρίζει ως συμφέρον του. Οι άνθρωποι που ασκούν βία και δεν βρίσκουν ανθρώπους ευπειθείς στη βία τους, αποδεικνύουν ότι δεν γνωρίζουν ευκρινώς τη φύση του εαυτού τους και απαιτούν με το θέλημά τους να μεταβληθεί η φύση του ανθρώπου⁵⁵.

Στόχος της βάσης αυτής, σύμφωνα με τον συγγραφέα είναι να διδάξει τον άνθρωπο να αγαπά ιδιαίτερα τον εαυτό του. Ο άνθρωπος απελευθερωμένος από τις αλληγορικές εξηγήσεις των αρετών και κακιών και έχοντας έλξη προς το φυσικό μέτρο θα οδηγηθεί ευκολότερα στο «γνώθι σαυτόν».

Το δεύτερο κεφάλαιο έχει τίτλο: «*Η καταχρηστική φιλαυτία είναι η μοναδική κακία*». Ο συγγραφέας αφού με επιχειρήματα υποστήριξε τη σημασία της έμμε-

⁵³ Ο.π., σ. 20.

⁵⁴ Ο.π., σ. 19.

⁵⁵ Ο.π., σ. 22.

τρης φιλαυτίας, προχωρά στην ανάλυση της καταχρηστικής φιλαυτίας ως αρνητικής για τον άνθρωπο. Η καταχρηστική φιλαυτία ορίζεται ως εξής: «*Η καταχρηστική φιλαυτία είναι άλογος, και προσβάλλει εαυτήν ή δια της προσβολής προς τους άλλους, ή δια της αμέσου προσβολής εκ της αμετρίας των απολαυστών*»⁵⁶.

Σύμφωνα με τις πολυώνυμες βάσεις της ηθικής και πολιτικής, αποδίδονται στα πράγματα έννοιες συγκεκριμένες και αντίθετες. Παράδειγμα αποτελεί το γνωστό πρόβλημα του Θεμιστοκλή προς τον Αριστείδη. Ο δίκαιος Αριστείδης αποκρίθηκε στο δήμο των Αθηναίων, ότι το πρόβλημα του Θεμιστοκλή ήταν ωφέλιμο μεν αλλά άδικο ταυτόχρονα. Ο Αριστείδης ταυτίζει βέβαια στην προκειμένη περίπτωση με βάση την πληροφορία του το ωφέλιμο με το άδικο αλλά σε αντίθετη περίπτωση το άδικο θεωρείται από τη φύση επιβλαβές και όχι ωφέλιμο. Η κατάχρηση από τη φύση της είναι βλαβερή σε όλα τα πράγματα και στο συγκεκριμένο γεγονός το ίδιο. Δεν συνέφερε στους Αθηναίους να προσβάλουν τη φιλαυτία των άλλων.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας περιγράφει ανθρώπινες ενέργειες που πλαισιώνουν την καταχρηστική φιλαυτία. Αυτές είναι:

Καταχρηστική Φιλαυτία
1) Υπερηφάνεια
2) Φθόνος
3) Κενοδοξία
4) Αγνωμοσύνη
5) Ασέλγεια

Ο συγγραφέας περιγράφει ως πρώτη ανθρώπινη ενέργεια που δηλώνει την καταχρηστική φιλαυτία, την υπερηφάνεια ως σπουδή της φιλαυτίας που δεν βλέπει την πτώση της, ξεπερνώντας το μέτρο, και από την ορμή της να αναδειχτεί, προσβάλλει την έμμετρη φιλαυτία των άλλων ανθρώπων μέσα από την υπεροψία και την καταφρόνηση.⁵⁷ Ως δεύτερη ενέργεια που δηλώνει την καταχρηστική φιλαυτία, αναφέρεται ο φθόνος. Η φροντίδα της φιλαυτίας να μην είναι υποδεέστερη όταν βλέπει τον άλλο άνθρωπο να ανέρχεται εξαιτίας της φιλοπονίας του, και η οποία δυσανασχετεί στη μεταβολή και προσβάλλει εκείνον με κάθε τρόπο για την άνοδό του, λέγεται φθόνος. Η μαγία για τη δόξα ή η κενοδοξία αποτελεί την τρίτη ιεραρχικά ενέργεια, σύμφωνα με τον συγγραφέα που δηλώνει την καταχρηστική φιλαυτία. Η σημασία που δίνει η φιλαυτία στη χρησιμότητα της φήμης και του ευυπόληπτου είναι μεγάλη. Όταν το άτομο επι-

⁵⁶ Ο.π., σ. 23.

⁵⁷ Ο.π., σ. 24.

ζητά τη φήμη στην πανουργία και στη φθορά των χρήσιμων παρόντων, χωρίς να πράττει έργα χρήσιμα προς τους άλλους ώστε να αποκτήσει το ποθούμενο, αυτό καλείται μανία για τη δόξα ή κενοδοξία. Μετά την κενοδοξία κατατάσσεται η αγνωμοσύνη. Αγνωμοσύνη είναι όταν η φιλαυτία δεν μειώνει τα συντελεστικά της, παραβλέπει το συναλλαγματικό βίο του ανθρώπου, και αρνείται την ανταπόδοση της ευγνωμοσύνης σε εκείνους, από τους οποίους βοηθήθηκε. Η τελευταία κατάχρηση της φιλαυτίας σύμφωνα με το συγγραφέα είναι η ασέλγεια. Όταν ο άνθρωπος θεραπεύει τον κυνισμό του περιφρονώντας το μέτρο και μην υπολογίζοντας κανένα ανθρώπινο δεσμό, λέγεται ασέλγεια⁵⁸.

Οι όροι που αναφέρθηκαν, και άλλοι περισσότεροι που δεν σημειώθηκαν, σημαίνουν ιδιότητες τόσο ηθικές όσο και σαρκικές, οι οποίες αποτελούν κέντρα αναγκαία για να καθοδηγούν τη μηχανή ώστε να προφυλάσσει τον εαυτό της. Αυτές υπερπηδώντας το μέτρο χωρίς την επιστασία του νου, μεταβάλλονται σε πάθη με μεγάλη φθορά. Τα πάθη βλάπτουν όχι μόνο αυτούς που τους διακατέχουν αλλά και τους συνανθρώπους τους. Κάθε κατάχρηση είναι αδύνατο να αντισταθεί στους λόγους και τις αιτίες της φύσης, όταν πληροφορηθεί, ότι αντιφάσκει η ίδια στον εαυτό της. Ο άνθρωπος αγωνίζεται για την επίτευξη της ευδαιμονίας⁵⁹, αλλά φυσικά πάντα από αυτήν απομακρύνεται, αναζητώντας αυτή στην αντίθετη οδό της κακίας. Εκεί βέβαια βρίσκεται το αβάσιμο του νου

⁵⁸ Ο.π., σ. 25.

⁵⁹ Ο συγγραφέας γνωρίζει και ταυτίζεται με την ηθική διδασκαλία του Αριστοτέλη και τα *Ηθικά Νικομάχεια*, όπως φαίνεται από όρους και φράσεις που χρησιμοποιεί (π.χ. ευδαιμονία, «πάντας τους ανθρώπους του ειδέναι ορέεσθαι φύσει»). Για τον Αριστοτέλη η ευδαιμονία είναι το ύψιστο από τα αγαθά που πετυχαίνουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης οριοθετεί τον όρο ευδαιμονία ως εξής: «*η ευδαιμονία εστί ψυχής ενέργειά τις κατ'αρετήν τελείαν*». Ενέργεια, λοιπόν, κατά τον Αριστοτέλη, η ευδαιμονία του ανθρώπου, όχι κατάσταση, και πάντως ενέργεια της ψυχής του, με τους κανόνες της τέλει αρετής. Το κεντρικότερο σημείο της ηθικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη είναι: *πως το μέσο για την επίτευξη του ύψιστου για τους ανθρώπους αγαθού είναι η αρετή*. Από πολύ νωρίς ο Αριστοτέλης έχει βεβαιωθεί πως μόνο με έναν σαφή και οριστικό καθορισμό του περιεχομένου της έννοιας *αγαθόν* θα ήταν δυνατό να προσδιοριστεί το περιεχόμενο της ανθρώπινης ευδαιμονίας, η οποία αποτελεί τον τελικό πρακτικό σκοπό όλων των θεωρητικών αναζητήσεων. Η αγωγή για τον Αριστοτέλη δεν είναι μια διαδικασία αυτοτελής και αυτοαναφορική, αλλά είναι μία διαδικασία για την κατάκτηση της ευδαιμονίας του ανθρώπου και της ευδαιμονίας της πολιτείας. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι στο τέλος των ενεργητικών διαδικασιών βρίσκεται η ευδαιμονία. Δεν θα πρέπει όμως να παρεξηγηθεί ο όρος «ευδαιμονία» και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ο Αριστοτέλης ωφελμιστής με τη στενή έννοια του όρου. Βλ. J. Burnet (εκδ., μτφρ.), *Aristotle on education: Being Extracts from the Ethics and Politics*. Cambridge, 1967, σ. 6. Στην έννοια της ευδαιμονίας δεν καταλήγει κανείς μέσω της επάλληλης συγκέντρωσης ηδονών (και είναι αυτό το σημείο που απομακρύνει την πλατωνική και την αριστοτελική σκέψη από τις θεωρίες του ωφελμισμού), αλλά κανείς εισέρχεται στην ευδαιμονία μέσω των στοιχείων του Αγαθού. Για τον Αριστοτέλη, επομένως, ο σκοπός της ζωής είναι η ευδαιμονία και στα *Ηθικά Νικομάχεια* υποστηρίζει ότι μέσο για την κατάκτησή της είναι η αρετή. Βλ. Δ. Λυπουρλή, «Εισαγωγή στην Ηθική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης μιλάει για την αρετή», *Φιλολογος*, τχ. 100, Καλοκαίρι 2000, σ. 266-286.

και συνεχής ταραχή αυτού καθώς και η πλήξη του συνειδότος, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η αντίκρουση της έμμετρης φιλαυτίας των άλλων ανθρώπων, όταν πλέον δεν μπορεί να υποκρύπτεται η προς τους άλλους ολέθρια κατάχρηση.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο ο συγγραφέας τονίζει τη σημασία της μάθησης και της γνώσης για την έμμετρη φιλαυτία. Όταν ο άνθρωπος γνωρίζει τα αποτελέσματα που έχει κάποιο αντικείμενο τότε έχει ιδέα του αντικειμένου και μόνο με τη γνώση των αποτελεσμάτων μπορεί ο άνθρωπος να το χρησιμοποιήσει, όπως συμφέρει σε αυτόν. Επειδή μέσα από τις ιδέες οδηγούνται οι άνθρωποι στην επιτυχία αυτών που χρησιμοποιούν, για το λόγο αυτό όλοι οι άνθρωποι επιθυμούν να αποκτούν ιδέες, δηλαδή να μαθαίνουν. Συμφωνεί ο συγγραφέας με τον Αριστοτέλη χωρίς να τον κατονομάζει, αναφέροντας στο σημείο αυτό ότι η αγάπη των ανθρώπων στη μάθηση είναι η αιτία του: «πάντας ανθρώπους του ειδέναι ορέγεσθαι φύσει». Ο άνθρωπος αγαπά τη μάθηση, αγαπά τους συμφέροντες τρόπους. Για το λόγο αυτό παρατηρείται ότι τα έθνη που έχουν αντιληφθεί τη χρησιμότητα της βαθειάς μελέτης, σε οποιοσδήποτε μεταβολές και αν υποπέσουν, έχοντας αφορμές στην ανάμνηση των καλών της μάθησης, δεν μπορούν να σταματήσουν από το να αγαπούν τη μάθηση. Από τα έθνη αυτά το πρώτο είναι το ελληνικό, έχοντας παρακαταθήκη τα ζωντανά παραδείγματα των σοφών προγόνων του⁶⁰.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα η μάθηση είναι ένα όργανο, το οποίο από την εφαρμογή του αποδεικνύεται χρήσιμο ή μη. Για το λόγο αυτό η μάθηση αποτελεί και όργανο επιζήμιο, όταν κάποιος το μεταχειρίζεται όχι για φυσικό σκοπό, αλλά για να υποστηρίξει κάποια κατάχρηση, κινώντας αυτή σύμφωνα με την επιθυμία του και πλήττοντας εκείνα τα αγαθά⁶¹, τα οποία οι αγαθοί άνδρες με κόπους μεγάλους και χρόνια αρκετά, αύξησαν και ρίζωσαν. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι: «μόνοι οι αγαθοί νόες είναι άξιοι οικήτορες των νοερών λαμπροτάτων ανακτορίων της θεομιμήτου ευεργεσίας προς την ανθρωπότητα, εις ά κεκώλυται να εισέλθη ο αμύητος δια την επί της εισόδου επιγραφήν-Ωδε η κατοικία της αληθούς σοφίας»⁶².

Οι ενάρετοι άνδρες που είναι από τη φύση τους αγαθοί και το καλλιεργούν με τη μελέτη, δεν μπορούν να είναι τίποτε παρά ενάρετοι. Οι άνθρωποι αυτοί δεν παρακινούνται από παράλογο και μάταιο ενθουσιασμό ώστε να απαθανάτισουν το όνομά τους. Οι αγαθοί άνδρες πιστά εκτελούν τα χρέη της θέσης τους, και γινόμενοι οδηγοί των άλλων προς την κοινή σωτηρία, μάχονται αιώνια με τρόπο ατρόμητο και επιστημονικό εναντίον της κατάχρησης, την οποία είναι οι μόνοι που περιέστειλαν και περιστέλλουν, εισηγούμενοι στους άλλους την άγνωστη τέχνη της καταπολέμησης. Ό,τι αγαθό διατηρείται στον

⁶⁰ Δ. Άρμος, *Εφαρμογή ή περί της παγκοσμίου βάσεως της ηθικής*, ό.π., υποσημ. 37, σ. 26.

⁶¹ Η έννοια του αγαθού είναι αντίστοιχη, από κάποια άποψη, προς την έννοια αρετή.

⁶² Δ. Άρμος, ό.π., σ. 27.

κόσμο, από το στόμα των αγαθών ανδρών πήγασε και από τη γραφίδα τους αναπτύχθηκε και στερεώθηκε χωρίς να γνωρίζουμε σε ποια κατάσταση θα βρισκόταν ο ηθικός και πολιτικός βίος των Ελλήνων, χωρίς το φως τους⁶³.

Ο συγγραφέας στο τρίτο υποκεφάλαιο συνδέει το ρόλο της ηγεσίας των κοινωνιών με την καταπολέμηση της κατάχρησης δια μέσου των νόμων. Οι ηγέτες παίρνουν τη δύναμη από την κοινωνία, ώστε να περιορίσουν ή να απομακρύνουν την κατάχρηση. Οι ηγεμόνες είναι αγαπητοί στο λαό, ο οποίος εκδηλώνει την ευγνωμοσύνη του προς την ηγεσία, όπως έχουν ευγνωμοσύνη τα παιδιά στον πατέρα για την προστασία που τους παρέχει. Οι ηγεμόνες θεωρούνται ζωντανά πρόσωπα απέναντι στους άψυχους νόμους, επιτιμώντας την κακία με τη βοήθεια των νόμων αυτών, τους οποίους ψηφίζει το προνοούμενο έθνος ως οδηγία και κοινή ευδαιμονία όλων των πολιτών. Σοφοί είναι οι ηγεμόνες που παρατήρησαν ότι το κράτος δεν είναι σταθερό με βάση τη φαντασία αλλά με βάση τη φυσική συμφωνία του έθνους. Οι πολέμιοι των νόμων και άρα αυτοί που διαταράσσουν τη φυσική συμφωνία είναι αυτοί που αποκτούν δύναμη και υλικά αγαθά εις βάρος των άλλων χωρίς να απαντούν εμπόδιο που να αποκόπτει την ορμή τους. Τέτοιοι άνθρωποι βρίσκονται όχι μόνο σε υψηλές θέσεις, αλλά και σε κάθε κοινωνική τάξη έως τον τελευταίο. Η βία της κατάχρησης συμβαίνει ανάλογα με τη δύναμη⁶⁴.

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι όταν στον άνθρωπο εκδηλωθεί η άλογη φιλαυτία *«παραζαλίζεται εντελώς, και λησμονεί εαυτόν, ότι είναι άνθρωπος, έχων σχέσεις προς τους άλλους συντηρητικές της φύσεώς του, και παραδιδόμενος εις τον κόσμον της φαντασίας, αόμματος και παράφρων τρέχει, καταπατών παν το προστυχόν, έως ότου να εύρη ολέθριον κρημνόν»*. Η ιστορία είναι γεμάτη από τέτοια παραδείγματα. Βλέποντας ο άνθρωπος ότι παρασύρεται και ότι το μέσο προφύλαξης είναι επισφαλές και πολλές φορές αντίκειται σε αυτόν, επινοεί και αντικαθιστά με συμφωνία, κυρίαρχους και αμετάβλητους εξωτερικούς κανόνες της κοινής διαγωγής. Ο Άρμος δίνοντας τον όρο του γραπτού νόμου, τονίζει ότι οι εξωτερικοί κανόνες της κοινής διαγωγής οδηγούν τον άνθρωπο να μην επιχειρεί οτιδήποτε με κακία παραβάλλοντας τις πράξεις του προς αυτούς τους κανόνες και παρατηρώντας εάν είναι σύμφωνες με αυτούς ή όχι. Στην πράξη η εισαγωγή και παραδοχή των νόμων, παρόλο που αρχικά ήταν ατελείς και άγραφοι, θεσπίστηκαν από τους ανθρώπους ώστε να περιορίσουν την κατάχρηση. Η εισαγωγή των νόμων έγινε ουσιαστικά από την πλάση του ανθρώπου διότι καμία κοινότητα δεν μπορεί να διατηρηθεί χωρίς δικαίωμα και ενοχή. Με την πρόοδο των ανθρώπων ξεκινούν οι γραπτοί νόμοι, οι οποίοι με την πάροδο του χρόνου τελειοποιούνται. Η ευστοχία των νόμων εξαρτάται από το κατά πόσο οι νομοθέτες έχουν την απαιτούμενη γνώση των κινήματων του ανθρω-

⁶³ Ο.π., σ. 29.

⁶⁴ Ο.π.

που και είναι απελευθερωμένοι από τις περιστάσεις και από τα πάθη. Οι νόμοι είναι αδιάσειστοι και πιστοί οδηγοί σε οποιαδήποτε πολιτεία. Η χρησιμότητά τους φαίνεται κυρίως σε μοναρχικά πολιτεύματα όπου σε αγαθούς βασιλείς αποτελούν αρωγοί σωτήριοι και βοηθοί στο σκοπό τους, αλλά και για αυτούς που δεν κυβερνούν σωστά, αποτελούν οδηγό ώστε να μην επέλθει η σύγκρουση με το λαό και με τον εαυτό τους. Το ιδανικό της πολιτείας είναι όταν βασιλεύει η φιλοσοφία και όχι ο φιλόσοφος δηλαδή η νομική επιστήμη των αμερόληπτων φιλοσόφων. Ο φιλόσοφος πολλές φορές επηρεάζεται από τη φυσική ορμή και παίρνει βιαστικές αποφάσεις, που πολλές φορές είναι λανθασμένες χωρίς να καθοδηγείται από τους αδέκαστους οδηγούς της φιλοσοφίας. Αυτό βέβαια συμβαίνει και σε αυτούς που έχουν την πολιτική ηγεσία⁶⁵.

Στο τέταρτο υποκεφάλαιο αφού ολοκλήρωσε ο συγγραφέας τις σχέσεις του ατόμου με το συνάνθρωπο και την πολιτεία προχωρά στη σημασία της ευαγγελικής διδασκαλίας, η οποία είναι σύμφωνη με τη φύση του ανθρώπου πέρα βέβαια από τα θαύματα που την επικυρώνουν. Η ευαγγελική διδασκαλία τονίζει το σκοπό της διαγωγής των ανθρώπων με το βασικό της αξίωμα. Αυτό το αξίωμα πρέπει όλοι να το ακολουθούν, διαφορετικά χαρακτηρίζονται άφρονες και αντίθεοι. *«Εν ταύταις ταις δυσίν εντολαίς όλος ο νόμος, και οι προφήται κρέμανται· αγαπήσεις Κύριον τον Θεόν σου εν όλη τη ψυχή σου, και εν όλη τη διανοία σου· και τον πλησίον σου ως σεαυτόν»*⁶⁶. Όλος ο νόμος, όλοι οι Προφήτες και όλο το Ευαγγέλιο στηρίζονται σε αυτό το βασικό αξίωμα. Το σημαντικότερο όλων είναι η ανάπτυξη και εφαρμογή του. Η ανθρώπινη φύση που βασιζόταν στη λατρεία των άψυχων εξυψώθηκε από την ουράνια διδασκαλία. Έδειξε δε ότι ο άνθρωπος είναι ένα εξαίρετο πλάσμα του Θεού, κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Ιδίου και ότι ο Δημιουργός είναι η αρχή και το τέλος του ανθρώπου. Η δεύτερη σημαντικότερη εντολή αφορά την αγάπη στον πλησίον, διότι αποτελεί επίσης αγαπητό δημιούργημα όπως εμείς. Η προβολή της αγάπης του πλησίον φτάνοντας στο σημείο να ταυτίζεται ο Θεός με αυτόν θέλει να δηλώσει κάτι. Ο Θεός θέλει να εξηγήσει την ανθρώπινη φύση και πως θα φτάσουμε να αγαπούμε τον ίδιο μας τον εαυτό και να μιμηθούμε την αγαθότητά Του, ώστε να γίνουμε άξιοι Αυτού στο μέλλοντα αιώνα. Το φρόνημα αυτό είναι βέβαιο και δίκαιο καθώς βασίζεται στους λόγους της Αγίας Γραφής και στη γνώση της αγαθότητας, παντοδυναμίας και δικαιοσύνης του Θεού. Αυτό το φρόνημα αποτελεί και ανεκτίμητο όφελος της έμμετρης φιλαυτίας που είναι και το ζητούμενο στην παρούσα ζωή. Το αξίωμα αυτό ιστορικά έγινε δεκτό από πολλά έθνη ως το μόνο γνήσιο και αληθινό για την ανθρώπινη φύση⁶⁷.

⁶⁵ Ο.π., σ. 30.

⁶⁶ Ο.π., σ. 31.

⁶⁷ Ο.π., σ. 32.

Δυστυχώς, σύμφωνα με τον συγγραφέα, μετά το κήρυγμα της διδασκαλίας η δύναμη της διαστολής και συστολής της φιλαυτίας παρά τις προσπάθειες του ανθρώπου δεν αλλοιώθηκε. Ως παράδειγμα αναφέρει τους αγίους Αποστόλους που ήταν επιφορτισμένοι με τη διδασκαλία του ουράνιου διδασκάλου, αλλά εκείνοι ακολούθησαν «τα εαυτών», έφεραν διχογνωμίες και διαιρέθηκαν σε τόσες φατρίες. Αντί να συνδράμουν με κάθε δύναμη και να πληροφορήσουν ότι το μόνο αγαθό είναι η ομόνοια, ενέπνευσαν τη διάσπαση και αντί να παραλληλίσουν τα γραπτά κείμενα και τον προφορικό λόγο σύμφωνα με τη γενική βάση, παρεξήγησαν και γνωμοδότησαν αυθαίρετα, χαλκεύοντας νέες δοξασίες και αναζητώντας προσήλυτους, για να συστηθούν σε αυτούς σοφότεροι των άλλων⁶⁸.

Παρατηρούμε λοιπόν με λύπη τους κατηχούμενους σε αυτή τη θεία διδασκαλία, εναντίον της βάσης αυτής, να είναι διηρημένοι σε τόσες φατρίες και να υποβλέπει ο ένας τον άλλο παρόλο που όλοι έχουν κεφαλή τον ένα και μόνο Διδάσκαλο. Οι φατρίες αυτές λειτουργώντας πέρα από το Θεό είναι επιβλαβείς για την ανθρωπότητα εξαιτίας της ψυχρότητας μεταξύ τους. Φανερό είναι ότι οι κεφαλές της κατάχρησης δεν θέλησαν να παρατηρήσουν ότι προσβάλλουν με τα έργα τους το μόνο καλό της ανθρωπότητας, εισάγοντας τη διχόνοια. Εάν κάποιος δίδαξε δογματικά τους άλλους με εμπάθεια να έχουν έτερο φρόνημα από το κοινά πιστευτό δεν προσφέρουν τίποτε στην έμμετρη φιλαυτία. Και τι βοήθησε αυτός στους ανθρώπους και ποιος τον πληροφόρησε ότι η νέα δική του θεολογία είναι εντελής και ότι αυτή τη θεολογία δεν θα ανατρέψει άλλος σύμφωνα με δικές του πληροφορίες⁶⁹.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναλύει το δόγμα της εκκλησίας «περί του ακαταλήπτου εις την θείαν ημών θρησκείαν μυστηρίου της Αγίας Τριάδος» και αναφέρει ότι είναι ατελείς οι ανθρώπινες λέξεις που παρουσιάζουν τα του Θεού. Για να εξηγήσουμε πιο απλά την ουσία του Θεού από ανάγκη χρησιμοποιήσαμε γνωστές λέξεις του ανθρώπινου λεξιλογίου, λέξεις που η σημασία τους είναι ατελής για να αποδώσει το υπερουσίον Ον, τόσο όσο να υπολείπεται το πλάσμα από τον πλάστη. Για να αντιληφθούμε τα περί της ένσαρκης Οικονομίας έγινε η χρήση των λέξεων του πατέρα, υιού και πνεύματος. Ο άνθρωπος μπορεί να κατανοήσει ότι αποδίδονται ανθρώπινες λέξεις στο Θείο, προκειμένου να εμβαθύνει στα τελούμενα μυστήρια. Έτσι ο Πατέρας δεν είναι σύμφωνα με την έννοια του πατέρα που αποδίδεται στο ανθρώπινο λεξιλόγιο, το ίδιο για τον Υίο και για το Άγιο Πνεύμα. Είναι γνωστό ότι στα πρόσωπα της Αγίας Τριάδας αποδίδονται και άλλοι όροι όπως ο Υιός του Θεού καλείται και Λόγος του Θεού και Σοφία του Θεού και Δύναμη του Θεού καθώς και το Άγιο Πνεύμα εκφράζεται με πολλούς όρους. Ο απλός νους του ανθρώπου μπορεί μέσα από την παρα-

⁶⁸ Ο.π., σ. 34.

⁶⁹ Ο.π., σ. 35.

τήρηση της δημιουργίας του Πανουργού Θεού να καταλάβει ότι ο Θεός δεν υφίσταται χωρίς τον Υιό, το Λόγο και το Άγιο Πνεύμα⁷⁰. Για το γεγονός αυτό η Γραφή χρησιμοποιεί τις λέξεις γέννηση, εκπόρευση, κατάβαση κ.τ.λ. αλλά στο τριαδολογικό δόγμα δεν εννοείται η γέννηση ανθρώπου σε συγκεκριμένο χρόνο, επειδή ο Θεός δεν υπάρχει ποτέ χωρίς τον Υιό, δηλαδή χωρίς το Λόγο, ούτε εκπόρευση αισθητή, επειδή το εκπορευόμενο Άγιο Πνεύμα δεν απομακρύνεται ποτέ από την πηγή, ούτε κατάβαση διότι ο Θεός δεν λείπει ποτέ⁷¹.

Συνεχίζοντας το θεολογικό του λόγο τονίζει ο συγγραφέας ότι αποκαλείται ο Λόγος του Θεού Θεός και όχι Θεΐος και το Πνεύμα του Θεού Θεόν και όχι Θεΐον. Αποτελεί μία ευσεβή διάκριση διότι ο Λόγος του Θεού δεν είναι περιγραφτός και Θεΐος κατά μετοχή της θείας χάριτος, αλλά έχει φύσει τους χαρακτηρισμούς της Θεότητας, ων φύσει Παντέλειος και κατά πάντα Άπειρος, το ίδιο και το Πνεύμα του Θεού έχει φύσει τους χαρακτηρισμούς της Θεότητας. Έτσι η βάση, η πηγή δηλαδή του Λόγου και του Πνεύματος ονομάστηκε Πατέρας από τη Γραφή σε αναλογία των ανθρώπινων ιδεών. Διδασκόμαστε από τη Γραφή αλλά και από τον δικό μας νου ότι οι τρεις αυτές υποστάσεις, δηλαδή του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος είναι φύσει αχώριστες, μία ουσία, ένας Θεός. Ατελείς οι ανθρώπινες λέξεις για την παρουσίαση του Θεού, όμως αναγκαίες για τη δυνατή κατανόηση της Ενσάρκου Οικονομίας. Από όλα τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι ανθρώπινες λέξεις που αποδίδονται στη Θεότητα πρέπει να κατανοούνται θεοπρεπώς και να μην αναφέρονται πλέον στην ουσία του Θεού, η οποία είναι ακατάληπτη⁷².

Στη συνέχεια γίνεται σαφής αναφορά στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και στην προσπάθεια κάποιων ανθρώπων που παρουσιάστηκαν ως πληρεξούσιοι και απεσταλμένοι του Θεού παρακάμπτοντας τη βάση του Ιησού και το κοινό δόγμα των Οικουμενικών Συνόδων, να υποστηρίζουν ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται και εκ του Πατρός και εκ του Υιού, δηλαδή δύο πηγές. Διατυπώνεται όμως το ερώτημα πού αποβλέπουν για να εισάγουν αυτήν την κενοδοξία; Με αυτή τη νεώτερη διδασκαλία αποκαλύφθηκε περισσότερο η ουσία του Θεού και δεν υπάρχει τίποτε άγνωστο; Ή αυτή η γνώση είναι η μόνη αρεστή στο Θεό. Στο διάστημα όπου ήταν ενιαία η Εκκλησία ιστορείται πλήθος ενάρετων και θεάρεστων αποφάσεων. Τέτοιες κενοδοξίες περιέχουν κατάχρηση όπως και άλλα νεώτερα δόγματα. Άραγε ο Ιησούς θα μας δει ενωμένους με ομόνοια προς την κοινή ευδαιμονία; Ποιοι θα είναι οι αγωνοθέτες και οι μεγάλοι χορηγοί της θείας αυτής παγκόσμιας εορτής; Οι θησαυροί της σοφίας και οι ευεργέτες της ανθρωπότητας, οι αγαθοί με θεία νοημοσύνη σε οποιοδήποτε επάγγελμα και έθνος και αν ανήκουν αποτελούν πολεμιστές της κατάχρησης.

⁷⁰ Ο.π.

⁷¹ Ο.π., σ. 36.

⁷² Ο.π., σ. 37.

Ο Κύριος έδωσε τη βάση, από την οποία δεν πρέπει να παρεκτραπούμε διαφορετικά είμαστε αναπολόγητοι⁷³.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας κάνει αναφορά στα έθιμα που αναφέρονται στον όλο άνθρωπο, όπως για παράδειγμα γνωρίζει η Εκκλησία ότι το Σάββατο έγινε για τον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος για το Σάββατο και ότι σε διάφορες εποχές έγιναν μεταβολές χωρίς καμία αναφορά σε δογματικά ζητήματα. Την ακεραιότητα του δόγματος διασφαλίζει το χριστεπώνυμο πλήρωμα που αγωνίζεται ψυχή και σώμα για όσα παραγγέλλει ο ουράνιος Πατέρας. Απαιτείται επίσης σταθερό στήριγμα και κανονισμός που να καθορίζει τα καθήκοντα των διδασκάλων της θρησκείας, διαφορετικά η ανθρωπότητα ματαιοποιεί περιμένοντας το σωστό μέσα από την ολίσθηση της φιλαυτίας⁷⁴.

Ολοκληρώνοντας ο συγγραφέας την επιχειρηματολογία του τονίζει ότι ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για την αρετή και την κακία, τις οποίες ακολουθεί ανάλογα με τις επιλογές του. Όταν προσκρούει στις ενέργειές του δεν πρέπει να κατηγορεί άλλον, αλλά τον ίδιο του τον εαυτό και τις δύο οδούς, οι οποίες είναι απλές και αμετάτρεπτες όσο και η ίδια η φύση. Κάθε κίνηση του ανθρώπου που αναφέρεται στον α. ορισμό αφορά την αρετή, το συντελεστικό και τη σωτηρία, και κάθε κίνηση που αναφέρεται στο β. ορισμό αφορά την κακία, τη φαντασία που εξαπατά. Οι δύο απλοί ορισμοί είναι το παν⁷⁵.

Μόνο η Ελλάδα αποτελεί την πρώτη διδασκάλισσα των επιστημών και της ηθικής και πρώτη που ακολουθεί τη θεάρεστη και φιλόσοφη θρησκεία. Πρέπει οι Έλληνες να γίνουν παράδειγμα ηθικής και αρετής σε όλη την οικουμένη. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι ο άνθρωπος θα μπορούσε να είναι ευτυχής χωρίς τις επιστήμες δεν θα ήταν ευτυχής όμως χωρίς την επιστήμη της ηθικής⁷⁶.

Επίλογος

Στόχος του Δημήτριου Άρμου είναι να παρουσιάσει τη βάση της ηθικής ξεκαθαρίζοντας τις συγκεχυμένες απόψεις της εποχής του για την αρετή και την κακία. Θεωρεί τη φιλαυτία αιτία όλων των ανθρώπινων κινήματων καθώς και το βασικότερο κίνητρο της θέλησης του ανθρώπου. Διακρίνεται δε στην έμμετρη φιλαυτία, η οποία αποτελεί τη βάση όλων των αρετών και στην καταχρηστική φιλαυτία που αποτελεί τη βάση όλων των κακιών. Θα λέγαμε ότι στηρίζει τη βάση της ηθικής στην ατομικότητα ως κίνητρο και ιδιαίτερα στις ατομικές επιλογές και το αποτέλεσμα που θα έχουν για τον ίδιο τον άνθρωπο.

⁷³ Ο.π., σ. 38.

⁷⁴ Ο.π.

⁷⁵ Ο.π., σ. 39.

⁷⁶ Ο.π., σ. 40.

Ο συγγραφέας επικεντρώνει τους αποδέκτες των ανθρώπινων πράξεων στο συνάνθρωπο, στην πολιτεία -στο γενικό κοινωνικό σύνολο και στο Θεό. Στο σημείο αυτό διακρίνονται ίσως δύο μέρη της ηθικής ανάλογα με τις συνέπειες μιας πράξης καλής ή κακής ή της καλής ή κακής πρόθεσης θέλησης. Οι παιδαγωγοί προβληματίζονται εξελικτικά στο «αίτιον της εφαρμοσμένης ηθικής», θα λέγαμε στηρίζουν τον ορισμό της ηθικής με βάση την τελεολογική ηθική κυρίως στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και την δεοντολογική ηθική στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η τελεολογική ηθική αναφέρεται στην κρίση των πράξεων με βάση το αποτέλεσμα δηλαδή την καλή ή κακή συνέπεια, ενώ η δεοντολογική ηθική αναφέρεται στην κρίση της πράξης με βάση την καλή ή την κακή πρόθεση (διάθεση)⁷⁷.

Η ιδιότητα της επέκτασης ή συστολής της φιλαυτίας λέγεται εκουσιότητα. Η αρετή ταυτίζεται με τη χρηστότητα και άρα αντίθετη προς την κακία. Παρουσιάζεται έμφυτη η δύναμη που έχει ο άνθρωπος να αγωνίζεται ώστε να αποκτήσει τα δυνατά προσκτητά ή ωφέλιμα προσκτητά δηλαδή τα στοιχεία της ευδαιμονίας.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο οποίος ακολουθεί σε γενικές γραμμές το σύστημα ηθικής της εποχής του, ταυτίζει την έννοια της ηθικής με την πολιτική διότι και οι δύο έχουν τον ίδιο στόχο-σκοπό, την ορθή διαγωγή του ανθρώπου. Διαφέρουν μόνον στο ότι η ηθική συμβουλεύει ως φίλος ενώ η πολιτική: «κυριαρχικώς επιτάττει, υποστηρίζει μεν την ελευθέραν κίνησιν της εμμέτρου φιλαυτίας δια διαφόρων άμεσων ή έμμεσων βραβεύσεων, κολάζουσα δε την καταχρηστικήν δια διαφόρων ποινών κατά τας περιστάσεις, προσέχουσα πάντοτε να μη επικρατήση η κατάχρησις». Στον ηθικό άνθρωπο δεν είναι απαραίτητη η ακριβής άσκηση της πολιτικής, ενώ ο πολιτικός συνεισάγει την ηθική διότι, για να εξασκήσει την πολιτική, πρέπει να γνωρίζει καλά τα κίνητρα των ανθρώπινων πράξεων ώστε να επεμβαίνει ρυθμιστικά.

Το κυριότερο αξίωμα του ανθρώπου είναι να εξοικειωθεί με τη θεία φύση με όλη του τη δύναμη με την άσκηση της αρετής, δηλαδή να αγαπά το όμοιο με αυτόν δημιουργήμα σύμφωνα με το Δημιουργό. Αυτό είναι το σωτήριο, αληθές και αιώνιο συμφέρον. Τότε ο άνθρωπος αυτός ζει σε ευδαιμονία και θεία κατάσταση. Σε αυτόν η υπόσχεση που δίνεται είναι το άπειρο και κατά τη δύναμη και κατά την αγαθότητα, με επιβράβευση τη μακαριότητα στη μέλλουσα ζωή. Ο θάνατος δεν λογίζεται στον άνθρωπο ως θάνατος παρά μία μετάβαση από τα ατελή στα τελειότατα.

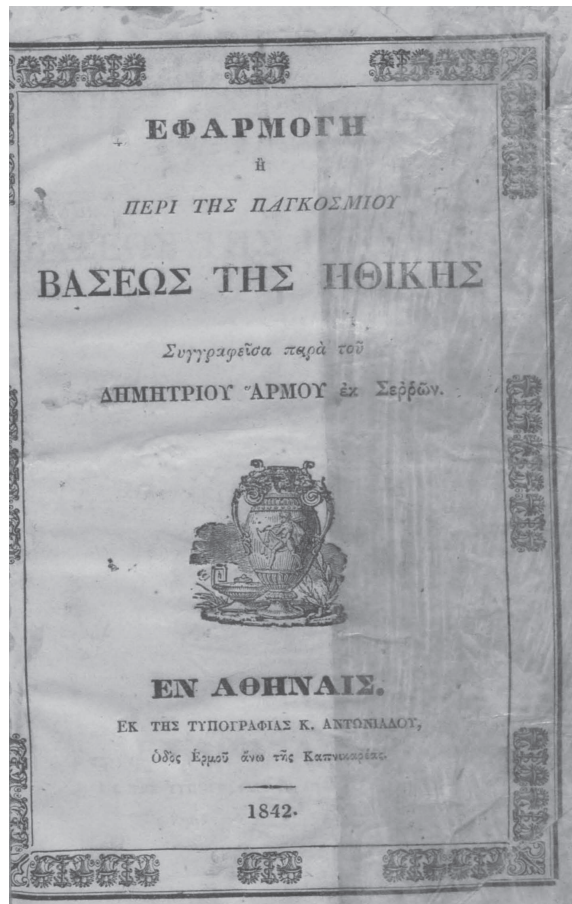
Ο Δημήτριος Άρμος κρίνει σκόπιμο να προτάξει τρεις βασικές κατά τον ίδιο αρχές που αφορούν στην έμμετρη φιλαυτία. α) Η ιδιόρρυθμη χρήση της έμμετρης φιλαυτίας καλείται ελευθερία. β) Η μη ιδιόρρυθμη χρήση της φι-

⁷⁷ Γ. Καραφύλλης, *Γνωσιολογικά και ηθικά ζητήματα στη Φιλοσοφία της Παιδείας*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας, 1999², σ. 112-113.

λαυτίας καλείται δουλεία. γ) Έως την έμμετρη φιλαυτία οι απαιτήσεις του ανθρώπου είναι απόλυτες. Έπειτα από τις τρεις βασικές αρχές που διέπουν την έμμετρη φιλαυτία, αναλύεται η έννοια της αρετής ως ανεξάρτητη από κάθε ιδιοτέλεια. Το να θυσιάσει κανείς μέρος από τα υπάρχοντά του, ή το σύνολο κατά περίπτωση, ή και την ίδια του τη ζωή υπέρ του κοινού οφέλους ή για χάρη άλλης σπουδαίας ιδέας, υπαγορεύεται από τη φιλαυτία του, η οποία ενεργεί κατά προτίμηση.

Ανακεφαλαιώνοντας θα λέγαμε πως βασικός στόχος της βάσης αυτής, σύμφωνα με τον συγγραφέα είναι να διδάξει τον άνθρωπο να αγαπά ιδιαίτερα τον εαυτό του. Ο άνθρωπος απελευθερωμένος από τις αλληγορικές εξηγήσεις των αρετών και κακιών και έχοντας έλξη προς το φυσικό μέτρο θα οδηγηθεί ευκολότερα στο «γνώθι σαυτόν».

ΚΕΙΜΕΝΟ⁷⁸

Δημήτριος Άρμος εκ Σερρών

Εφαρμογή ή περί της παγκοσμίου βάσεως της Ηθικής, εν Αθήναις 1842.

*...Ούτε αρκεί, ότι ο άνθρωπος να γινώσκη πολλά ζητείται...
ότι και να γινώσκη να μεταδίδη αυτά τα πολλά...*

Ανατίθεται παρά του αυτού τω λαμπρώ και πάλαι, και μάλιστα ήδη, όμματι της Ελλάδος, ταις Κλειναίς Αθήναις προς άς ενατενίζει, ως φύσει μέλος γνήσιον της Ελλάδος, και η φιλάτη αυτού πατρίς, αι περισπούδαστοι Σέρραι.

ΠΡΟΑΓΓΕΛΙΑ.

Παν ποίημα, ως ποίημα, δεν έχει το τέλειον, όπερ ανήκει μόνον εις τον Ποιητήν· δια τούτο και η φύσις του ανθρώπου υποκειμένη εις αδυναμίαν συχνάκις περιπίπτει εις παραφοράν, απατωμένη εις τας προτιμήσεις, και εκβαίνουσα του σωτηριώδους εις αυτήν μέτρον. Ότι το μέτρον είναι η σκέπη της φύσεως του ανθρώπου, είναι περιττή ιδιαίτερα απόδειξις· τούτο παγκοίνως παρ' ημών επικυρούται δια της κοινής συμβουλής προς αλλήλους παρακινουμένων εξ ανάγκης εις την στερέωσιν τούτου χάριν της διατηρήσεως ημών αυτών, τούτω εν έργω επιβεβαιούν και οι τιθέμενοι παρ' ημών νόμοι, οίτινες δεν έχουν έτερον αντικείμενον της προσοχής των, παρά να καταδιώκουν την εχθράν της ανθρωπότητος κατάχρησιν, και να υποστηρίζουν το μέτρον.

Το μέτρον είναι η λεγομένη αρετή, και η κατάχρησις η κακία· ή εις την μίαν ή εις την άλλην μοίραν περιστρέφεται παν, είτε πραττόμενον, είτε λεγόμενον, ουδεμία δε πράξις είναι αδιάφορος, επειδή ουδεμία είναι άνευ τινός επιρροής εις τον άνθρωπον.

Αναγκαιότατον προ πάντων ήτον να ορισθούν αύται αι δύο καταστάσεις του ανθρώπου με τον πλέον εύληπτον και πασιφανή τρόπον, δια να μη τας παραγινώσκη το φρονούν και απατάται ευκόλως, υπολαμβάνον την μίαν αντί της άλλης· αλλ' όμως το εναντίον υπάρχει· άπας ο ηθικός κόσμος (σ. β') είναι κυκεών εκ των ασάτων και αορίστων ιδεών· ματαίως δε θέλει τις δαπανήσει τον καιρόν του, εάν ζητήση εις τας αεί επαυξανόμενας βιβλιοθήκας της οικουμένης μίαν βάσιν της ηθικής γενικήν, περιλαμβάνουσαν, και χρωματίζουσαν το παν, και ομολογουμένην απαράλλακτα παρά παντί οικήτοροι της γης, ώστε εις την ανάγκην να ανατρέχουν οι άνθρωποι

⁷⁸ Το κείμενο καταγράφηκε σε μονοτονικό σύστημα με βάση το αντίτυπο που υπάρχει στην ψηφιακή βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

εις αυτήν, και εκείθεν από της μιας και της αυτής εγνωσμένης οδού ακινδύνως και αφιλονεικήτως να καταβαίνουν εις την λύσιν του ζητουμένου.

Ζήτησον τους λόγους περί αρετής, και κακίας, και θέλεις ιδεί παράδοξον ποικιλίαν ιδεών και αρχών ουχί μόνον μεταξύ του πλήθους, αλλά και μεταξύ των φιλοσόφων, θέλεις εύρει εξηγήσεις πάντοτε εκ των υστέρων, θέλεις ιδεί αυτούς δια την ανάγκην της αγνοίας άκοντες να περιπίπτουν εις το σοφιστικόν σχήμα της υφαρπαγής, μεταχειριζόμενοι εις τας αναπτύξεις των όρους παθητικούς και κατανυκτικούς, ως αποδεδειγμένους, καίτοι αναποδείκτους.

Ημείς χωρούντες εις την πρόθεσίν μας λέγομεν, ότι, επειδή η θέλησις παντός ανθρώπου είναι η αυτή (διότι ανεξαιρέτως πας τις αγαπά την ευδαιμόνα κατάστασιν της υπάρξεώς του) αιτία της παραφοράς του ανθρώπου και αντιπράξεως εις εαυτόν είναι ουχί η θέλησις, αλλά το εσφαλμένως φρονούν. Πρώτη άρα ανάγκη είναι να φωταγωγήσωμεν το φρονούν, και να πληροφορήσωμεν αυτό απλούστατα, ότι είναι τοιάσδε φύσεως, παραστήνοντες εις αυτό, ποίον είναι το μόνον κινούν την θέλησιν του ανθρώπου, και ότι μία είναι η οδός η άγουσα εις την ευδαιμονίαν, και εάν τις εκπέση αυτής, μεταβαίνει εις σκολιάν (σ. γ') οδόν και πλήρη σκότους και προσκομιμάτων, εις την μεταμορφούσαν τον οδοιπόρον εις άγριον θηρίον.

Ως τα λοιπά ζώα και ο άνθρωπος είναι όλως φιλαντία, επειδή ουδείς είναι όστις δεν φιλεί εαυτόν, ή όστις εν γνώσει θεληματικώς και μάτην δέχεται τι εναντίον και μη συμφέρον εις εαυτόν· δια τούτο αποφαινόμεθα, ότι μόνη η φιλαντία είναι αιτία των κινημάτων απάντων των ζώντων με την διαφοράν, ότι η φιλαντία των αλόγων ζώων είναι μία μηχανή, κινουμένη απαρατρέπτως, ως εκινήθη, επειδή εις άπαντα τα είδη των αλόγων καθ' έκαστα ο αυτός τρόπος της κινήσεως επικρατεί αναλλοιώτως, μη επιδεχόμενος μήτε αύξησιν μήτε μείωσιν· η του ανθρώπου όμως είναι πολύστροφος, επειδή έχουσα το φρονούν ιδιαίτερον βοηθόν και οδηγόν επεκτείνεται και συστέλλεται μυριαχώς παρ' αυτού, επινοούντος τρόπους απείρους της διεξαγωγής.⁷⁹ δια τούτο ο άνθρωπος είναι το ημερώτερον, και αγριώτερον θηρίον επί της γης· ημερώτερον, ως έχων την ιδιαιτέραν δύναμιν να κρατήση πάσαν άλογον ορμήν· αγριώτερον, ως κακήν χρήσιν ποιών των εκ του φρονούντος απείρων μέσων, και υπερβαίνων εις βαθμόν ασύγκριτον κατά την κακίαν τα άγρια ζώα, άτινα κινούνται περιορισμένως εις τας μονοειδείς πορείας.

Προτάξας κατά μέρος τον ευκρινή και απλούν ορισμόν της ορθής (σ. δ') και εσφαλμένης κινήσεως της φιλαντίας, τουτ' έστι χαρακτηρίσας αυτάς τας δύο οδούς με γράμματα ολίγιστα μεν, αλλ' επαρκή, λαμπρότατα, ανεξάλειπτα, αναγινωσκόμενα, και νοούμενα απαράλλακτα παρά πάντων, επασχολούμαι δια

⁷⁹ Οντως το κατ' εικόνα Θεού δωρηθέν ημίν φρονούν ανέδειξε κατ' ολίγον τον άνθρωπον άλογον όντα λογικόν. Δεν ήτον δύσκολον και εις τα άλογα ζώα, προβεβλεμμένα όντα με το ακουστικόν και με αισθήσεις μάλιστα τελειότερας, εάν είχαν το τοιούτον φρονούν, να εφεύρουν την χρήσιν της γλώσσης, κινούντα αυτήνκατά το δοκόν, και επιβεβαιούντα εκ συμφώνου τα διάφορα απηχήματα σημασίας των πραγμάτων. Υποσημείωση αρχικού κειμένου.

των προσεχών εφαρμογών να αναδείξω το μόνον αποκλειστικόν κράτος της φιλαυτίας· τούτο είναι το κείμενον.

Τόπος της κρούσης βάσεως εδοκιμάσθη πρώτιστα δια της προσκλήσεως απάντων των ανθρώπων εις την ελευθέραν γνωμοδότησιν περί της ενιαίας και ομοιομόρφου υπάρξεως αυτής όπου και το πεισματωδέστατον και άγαν. Τραχύ πνεύμα μη έχον πού να στρέψη υπέγραψεν ευθύς περί της γνησιότητος αυτής, επειπόν μόνον εκ της βίας του πάθους, ότι και εάν τις ήναι μακράν της θεωρίας αυτής, αλλ' έκαστος αισθάνεται ταύτην την ενέργειαν· αληθώς τα εκ του βυθού της θαλάσσης αναγόμενα και προτιθέμενα έκαστος ορά και ψηλαφά.

Απέφυγον παν έντεχνον και γοητευτικόν κόσμημα του πονήματος, ανοίκειον εις την πραγματείαν, ούτινος είναι ανεπιδεής η βάσις· τοιαύτα πονήματα έχει πάμπολλα η ανθρωπότης, δια να κολακεύηται εις τα πάθη και αποκοιμάται ηδέως, ή να ερεθίζηται και σφαδάξη ορμητικώτερον· ηκολούθησα δ' όσον το δυνατόν τα ίχνη της φύσεως, και βέβαια εκ τούτου θέλω φανή εις τους παίζοντας νόας άχαρις δια την ζηρότητα και ισχνότητα του χαρακτήρος του λόγου· αλλ' η αλήθεια είναι φύσει απλή και μονότροπος, πάντοτε τας αυτάς φράσεις μεταχειριζομένη, και αναγκάζομαι δια τούτο να μεταχειρίζομαι την αυτήν λέξιν συνεχώς, ως τα μαθηματικά αξιώματα πολλάκις επαναλέγομεν δια να λύωμεν διάφορα προβαλλόμενα· αλλά και (σ. ε') εις εκείνα ο κόρος διόλου αποσβέννυται εκ της χαράς, ην αισθανόμεθα ανακαλύπτοντες δι' αυτών πλήρεις αληθείας, δια τον αυτόν λόγον και ενταύθα δεν θέλει είναι οχληρά η συχνή επανάληψις· ο δε μη κατ' επάγγελμα πληροφορών είναι ελεύθερος του περιορισμού τούτου· χρέος όμως είναι να προσέχη εις τας κινήσεις του και να γινώσκη πόθεν εξαρτώνται. Ελπίζω, ότι ολίγοι θέλουν ευρεθή τόσον αόμματοι, ώστε να μη βλέπουν χρωματιζομένην την κατάχρησιν, και να τρέμουν απ' αυτήν ως ολεθρίαν.

Μεγάλη ευκολία είναι να διαλύσω κατά την παρούσαν βάσιν οποιονδήποτε ηθικόν πρόβλημα· αλλ' ο προς ον όρος μου δεν είναι να εκθέσω έν προς έν το όλον κατά την συνήθη τάξιν· το σκοπούμενον είναι να αναπτύξω την το όλον περιλαμβάνουσαν βάσιν, και τότε εξετέθη το όλον, επειδή άπαντα δείκνυνται αυτής της αλήκτου πηγής εξαγόμενα φυσικά· έν δε τοιούτον εισαγωγικόν μελέτημα, κατά το εμοί δοκούν, και κατά την υπόσχεσιν, πρέπει να ήναι μάλιστα περιστραμμένον εις εαυτό, σύντομον, απλούστατον, κατανοητόν, και ευανάγνωστον τοις πάσιν· όθεν και ευάριθμα μεν αντικείμενα της εφαρμογής εποίησα, τα πλέον δε σπουδαία του ανθρωπίνου βίου· περί ων ο άνθρωπος ταλαντεύεται συχνάκις ακούων τας πολλάς γνώμας των άλλων, και μη ευρίσκων μηδεμίαν σταθεράν βάσιν· περί ων ενός εκάστου άλλος συνέγραψε βιβλία ογκώδη, και υπ' άλλου ανεσκευάσθη με έτι ογκωδέστερα· ενταύθα εξήρηκε μόνον να τα υποβάλωμεν εις τας ακτίνας της βάσεως, και με ολίγας λέξεις έγενε κατάδηλος η φυσική αυτών εξάρτησις, πολλάκις με ένα στίχον μόνον, χωρίς να ελλείπη τι, ή περισσεύη, και χωρίς να δύναται τις (σ. στ') αλλαχόσε να τα αναφέρη, επειδή περαιτέρω της βάσεως ταύτης είναι

μηδέν· και προς τούτοις γίνεται κατάδηλον, ότι δεν έχομεν χρείαν προς επιβεβαίωσιν του λόγου από την μαρτυρίαν ενδόξων συγγραφέων του αυτού φρονήματος, ούσης αυτής της βάσεως ορθής ποδηγέτιδος· ενταύθα δεν έχουν χώραν οι μυστηριώδεις λόγοι, μήτε αι υποθετικάί προτάσεις.

Ἦδη θεωρεῖ ο ἄνθρωπος ευκόλως τας ιδίας αὐτοῦ πράξεις οἰοῦντο ἰσχυροῦς εἶναι, τας πράξεις τῶν ἄλλων, ὅσον τῶν φιλοσόφων, ὅσον και τοῦ ἀγροῖκου, ὅσον τῶν μεγάλων, ὅσον και τοῦ ἐλαχίστου, ἐπειδὴ ἡ αὐτὴ ἐξίσου αἰτία ἐνεργεῖ εἰς πάντας, καίτοι με διαφόρους τρόπους. Φανερόν δ' ὅτι ἀνατρέπεται ἴσως ἐκ θεμελίων το ὠραῖον ἐνυπόχρωρον πεδῖον τῆς χαριτοβρύτου φαντασίας, ἢ σαφέστερον εἰπεῖν, τῆς ἀνθρωπολήθρου ἀπάτης· διότι πολλῶν κακῶς θαυματοζομένων ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς βλάβην αὐτῆς ἀποκαλύπτεται προφανῶς ἡ κατάχρησις και βδελυρότης, προδιδομένων ἐκ τοῦ ἐπ' αὐτῶν γνωρίσματος.

Θέλει δ' εἶπει τις, ὅτι ἐγὼ ἐμπροσθεν τοσούτων αἰῶνων τολμῶ νὰ ἀποφθέγωμαι με τοιοῦτον τόνον· φίλος ο Πλάτων, ἀλλὰ φιλάτη ἡ ἀλήθεια· ο τόνος δὲν εἶναι ἐμὸς, εἶναι τῆς ἀληθείας· αὐτὴ ἡ ἐρευνα θέλει δείξει, ἀν ἦναι ἀλήθεια, ἤτις ἀνατείλασα ἐφώτισε το ἀντικείμενον, και φαίνεται αὐτὸ πανταχόθεν γυμνόν, ὡς πέφυκεν.

Ο ἄνθρωπος ἀνατρέχει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀνθρώπου, και ἴσταται πρὸς τὴν ἀφετηρίαν γραμμὴν τοῦ σταδίου, ὅπου δύναται νὰ σημειώσῃ καθαρῶς τοὺς χαρακτῆρας τῶν δύο ὁδῶν, ἐλευθέρων οὐσῶν ἐκεῖ τῆς περιπλοκῆς και προσεγγίσεως ἀλλήλαις. Μεταβαίνομεν εἰς τὴν ἐκθεσιν.

Ἡ φιλαυτία (σ. ζ') εἶναι ἡ αἰτία ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων κινήματων, ἢ το μόνον ἐλατήριον τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Θεωρεῖται φιλαυτία ἐμμετρος, και φιλαυτία καταχρηστικῆ⁸⁰.

Ἡ μεν εἶναι βᾶσις ἀπασῶν τῶν ἀρετῶν· ἡ δὲ βᾶσις ἀπασῶν τῶν κακιῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Ἡ ΕΜΜΕΤΡΟΣ ΦΙΛΑΥΤΙΑ ΕΙΝΑΙ Ἡ ΜΟΝΑΔΙΚΗ ΑΡΕΤΗ.⁸¹

Ορισμός α. Ἐμμετρος φιλαυτία εἶναι ἐκείνη, ἣτις δὲν προσβάλλει ἐναντίον τῆς φύσεως τὴν φιλαυτίαν τῶν ἄλλων, και ἐαυτὴν δια τῆς καταχρήσεως, ἀφουδὸς κόρου ἐπιθυμούσα.

Ἡ φιλαυτία, τοῦτ' ἐστὶν ἡ ἀγάπη τοῦ ζῶντος πρὸς ἐαυτὸ, ἐνεσπάρη ἀπὸ τὴν πάνσοφον φύσιν εἰς ἅπαντα τα ζῶντα, δια νὰ φροντίζουν με αὐτὴν τὴν ἀναγκαστικὴν ἐμφυτον δύναμιν αὐτὰ δια τὴν ὑπαρξίν τῶν.

⁸⁰ Ἡ ιδιότης τοῦ ἐπεκτείνειν και συστέλλειν τὴν φιλαυτίαν λέγεται ἐκουσιότης. Ὑποσημείωση ἀρχικοῦ κειμένου.

⁸¹ Ἡ τοῖς πᾶσιν ἀρέσκουσα ἀρετὴ, ὡς συντελοῦσα τοῖς πᾶσιν, εἶναι ὁρος ἰσοδύναμος τῆς χρηστότητι, ἢ ἀντίθετος τῆς κακίας. Ὑποσημείωση ἀρχικοῦ κειμένου.

Κατά ταύτην την αυτοκίνητον δύναμιν ο άνθρωπος εξ ανάγκης αγωνίζεται να περιποιήση εαυτώ άπαντα τα δυνατά προσκτητά, συντηρητικά εαυτού, άπερ αφηρημένως λέγονται όφελος, ή ωφέλιμα προσκτητά, τα στοιχεία της ευδαιμονίας· ταύτα τα προσκτητά είναι διάφορα, εις α εν μέρει είναι και διάφοροι ονομασία κατά τους διαφόρους τρόπους της χρησιμότητος αυτών· εν γένει δε ανήκουν άπαντες οι όροι εις αυτήν την έμμετρον φιλατίαν, όσοι αποδίδονται συνήθως εις την αρετήν, οίον φρόνιμον, δίκαιον, τίμιον, ή, το περιληπτικόν πάντων, ωφέλιμον, άπερ ως εις την μίαν αιτίαν αναγόμενα, συσχετίζονται προς άλληλα· διότι όπερ είναι φρόνιμον, είναι και δίκαιον, και τίμιον, και ωφέλιμον, και ανάπαλιν·

Δια την άγνοιαν της μόνης βάσεως της ηθικής ήτον επόμενον να συγγέουν οι άνθρωποι τους όρους της αρετής, και κακίας· (σ. 1) διότι αι κατά το δοκούν αυτών ιδέαι περί των όρων τούτων ήσαν άπειροι, ίσως ισάριθμοι με τας κεφαλάς των ανθρώπων, ως ο λόγος θέλει δείξει.

Η ηθική, και η πολιτική είναι το αυτό, επειδή και αι δύο καταστοχαζόνται του αυτού τέλους, της ορθής διαγωγής του ανθρώπου· κατά τούτο μόνον διαφέρουν, ότι η μεν ηθική συμβουλεύει πάντας ως φίλος, αιτιολογούσα πληροφορητικώς· η δε πολιτική κυριαρχικώς επιτάττει, υποστηρίζουσα μεν την ελευθέραν κίνησιν της εμμέτρου φιλατίας δια διαφόρων αμέσων ή εμμέσων βραβεύσεων, κολάζουσα δε την καταχρηστικήν δια διαφόρων ποινών κατά τας περιστάσεις, προσέχουσα πάντοτε να μη επικρατήση η κατάχρησις· και εις μεν τον ηθικόν δεν είναι απαραίτητως αναγκαία η ακριβής εξάσκησις της πολιτικής· ο δε πολιτικός συνεισάγει την ηθικήν όλην· διότι αυτός πρέπει προηγουμένως να έχη την διάγνωσιν των κινήματων του ανθρώπου, δια να προσφέρη τα αρμόδια βότανα κατά την χρείαν.

Ότι τα μέχρι τούδε συστήματα της ηθικής δεν παρείχον φυσικόν γενικόν μέτρον, εντεύθεν ούτε αναντίρρητον και παγκόσμιον κριτήριον.

Αντί της επί πάντων επίσης ενεργούσης αληθούς αρχής, της φιλατίας, υπέθετον βάσιν και αρχήν των θεωριών των εν μερικόν συντελεστικόν αυτής της φιλατίας· η δε φιλατία, ην εγώ θεωρώ μόνην αιτίαν των κινήματων ημών, παρ' αυτοίς ήτον επονείδιστος σημασία, εμφανίτουσα απλώς πάθος άλογον και αντικοινωνικόν. Επομένως άλλος μεν έβαλεν βάσιν του συστήματός του την ηδονήν, άλλος δε την στέρησιν αυτής, άλλος δε την πρυτάνην των ηδονών, και οδυνών, καλών την (σ. 2) μεν ηδονήν αρετήν, την δε οδύνην κακίαν, και άλλος άλλο μήτε αρχήν έχον μήτε τέλος άστατον μίγμα, πάντοτε όμως επραγματεύοντο υπό το όνομα της ωφελείας· πλην δεν ευχαριστήθησαν να παρατηρήσουν, ότι όσαι κεφαλαί είναι εις τον κόσμον, τόσαι διάφοροι διανοητικάί δυνάμεις είναι, και διάφοροι αισθήσεις, αίτινες προσέτι αλλοιούνται απείρως και από τας επιρροάς των περί ημάς πραγμάτων· εκ τούτου άρα οι ιδιαίτεροι λόγοι, και αι τρυτάναί, είναι εις παν άτομον διάφορα, και δια τούτο εκ της αριθμητικής του παντός αποβαίνει διάφορον κεφάλαιον· όπερ εγώ αισθάνομαι τοιούτον, άλλος αισθάνεται αυτό ουχί εις τον αυτόν βαθμόν, ή όλως την αντίθετον αίσθησιν έχει· κατά

τούτο το παν ετερόφρον. Είναι πολλού λόγου άξιαι πολλαί παρατηρήσεις, ως και η τρυτάνη σταθμίζουσα τα βάρη των συντελεστικών, και μη, είναι έργον πολύμοχθον και αγχίνου· αλλ' ο λόγος είναι περί της βάσεως του όλου, ήτις ελέγχεται σαθρά· διότι παραλογισμός και αντίφασις είναι να εκλάβωμεν το μέρος όλον, το συντελεστικόν και αναφορικόν εις την βάση να θεωρήσωμεν βάση, να είπωμεν, η ηδονή είναι ταυτοσήμαντος με το όφελος, με την αρετήν, και δια τούτο αυτή είναι η βάση της ηθικής· ο όρος ούτος, ηδονή, μας προτείνεται από τον συγγραφέα της ηθικής τρυτάνης, ως αποδεδειγμένος, και τοι αναπόδεικτος, ως πασίγνωστος, καιτοι παρά την συνήθη έννοιαν εκλαμβάνόμενος· ουδέεις ο μη αισθανόμενος την εντελή σύγχυσιν και διαστροφήν της γλώσσης ακούων, ότι η ηδονή είναι όφελος, είναι αρετή, εν ω συνήθως η έννοια της ηδονής διαφορείται, ήτις δεν εγκρίνεται άλλως, παρά συντελεστική ούσα κατά τον ορισμόν της αρετής, ή της εμμέτρου φιλαυτίας. Οι δε στερούντες την ηδονήν, και μη αξιούντες ουδέ το όνομα αυτής ν' ακούσουν, είναι άλλη υπερβολή· όσον (σ. 3) περί τούτων ουδέεις λόγος, επειδή αυτοί δεν μετέχουν της γηϊνου φύσεως.

Επειδή τοίνυν η βάση εν γένει απάντων ήτον μερική, όπερ εστίν ήτον έν συντελεστικόν αναφορικόν εις την βάση μη προσδιοριζόμενον, και επειδή ήθελον ν' αποδείξουν αυτήν βιαίως γενικήν, απέδιδον αυθαιρέτως εις αυτήν ιδέας περιληπτικής, και ορισμούς πλέον εκτεταμένους, μη αποδεκτούς παρά των άλλων· εκ τούτου αι πολλαί λογοτριβαί και διαφωνίαι μεταξύ των, του ενός αναιρουμένου υπό του ετέρου με τους ιδιαιτέρους λόγους· και κατείχεν έκαστος το δίκαιον ως προς το σύστημά του· εις τα βίαια πανταχόθεν φαίνονται ατέλεια και κενότητες, ων την αφορίαν έκαστος ήθελε να καλύψη με την ευφορίαν των λόγων, ως να ήτον δυνατόν με τους λόγους να μεταβληθούν τα πράγματα· δια τούτο πας τις εις τους τοιούτους ασχέτους προς αυτόν λόγους των άλλων μη δίδων παντελώς προσοχήν, στρέφει τα νότα του καταφρονητικώς και απομακρύνεται, αισθανόμενος κατά την ιδέαν του τα λεγόμενα κενοσπουδία· εννοείται δ' εκ τούτου, ότι εις πάντα άνθρωπον ανήκει ιδιαίτερον σύστημα κατά τας διαφόρους ιδέας του, όπερ όμως και αδύνατον όν ουτε χρήσιμον είναι ουτε το ζητούμενον.

Ημείς ζητούμεν, οποιαδήποτε και αν ήναι η αίσθησις του ανθρώπου, να ανακαλύψωμεν, ποίον είναι το αρχέγονον κινούν τον άνθρωπον, να φανερώσωμεν, ότι τούτο το κινούν έχει μέτρα κοινά εξ ανάγκης παρά πάντων μαρτυρούμενα, διδασκόμενα από την φύσιν, και ουχί από τας διαφόρους θελήσεις των ανθρώπων, και να διασαφήσωμεν έτι, ότι το αυτό αίτιον είναι και κινούν, και τέλος, προς ό αναφορικώς υπάγονται άπαντα τα συντελεστικά, τα λεγόμενα αφηρημένως όφελος· τούτο το κινούν είναι η φιλαυτία, ως δεικνύεται· ήτις ως περιφέρεια (σ. 4) μεγάλου κύκλου περιλαμβάνει τα πάντα, και πανταχόθεν η αυτή είναι αρχή, και τέλος· και ήτις δεν παρετηρήθη ακριβώς από τον νουν, και εκινείτο, ως ειπείν, δίχα επιστήμονος ηνιόχου· αλλ' ήδη ακούουσα την καταληπτήν φωνήν ενδίδει προθύμως, και συστέλλεται· ήδη πάσα αίρεσις, πάσα

δοξασία, πάσα αντίφασις, και ο σκεπτικός, και ο δογματικός, και ο οπαδός της ηδονής, και απλώς οποιοσδήποτε άνθρωπος, παρουσιαζόμενοι εις το γενικόν τούτο απλούστατον της φύσεως κριτήριον, μετά σπουδής προσφέρουν άπαντες εν γένει τον σωτηριώδη φόρον της υπακοής· διότι φανερόν, ότι ουδείς άνθρωπος δεν δύναται να ήναι εναντίος εις εαυτόν, ειμή κατά παραφοράν.

Αλλ' εγώ λέγων την απλήν γνώμην μου, και αποδοκιμάζων τας προϋπαρχούσας βάσεις των συλλογισμών, ως μερικός και επισφαλής, είμαι πολύ μακράν του να μη αποδίδω το μέγιστον σέβας εις τους σοφούς διδασκάλους, εξ ών του φωτός της βαθυνοίας ημείς δανειζόμενοι το έναυσμα εις τας λαμπάδας της ψυχής ημών, υπό λύχνον εμβαίνομεν εις το παχύ σκότος της αγνοίας των κατά πρώτον φαινομένων πραγμάτων.

Μαρτυρία παντός ανθρώπου περί της γνησιότητας της βάσεως.

Ο τυχόν άνθρωπος ερωτώμενος, αν φροντίζη δια τα χρήσιμα εις αυτόν, οίκοθεν αισθανόμενος την δύναμιν της κινήσεως ταύτης, λέγει, ναί· αν ο άνθρωπος έχη μέτρα εις τας επιχειρήσεις του, λέγει, ναί και ερωτώμενος να δώση γνώμην, ότι το μέτρον τούτο το φυσικόν είναι το να μη προσβάλλη τις εαυτόν δια της προσβολής εις τα συμφέροντα των (σ. 5) άλλων ομοειδών του, με λόγον, ότι αν ήτον συγκεχωρημένη από την φύσιν η προσβολή, ηθέλαμεν αφανίσει ο εις τον έτερον, αισθανόμενος ολικώς την βλάβην άνευ δισταγμού ευθύς αποκρίνεται· ναί βέβαια, ουδείς είναι τόσοσ ανόητος, ώστε να συγχωρήση την κατάχρησιν, ήτις είναι προς αφανισμόν εαυτού, και των εαυτού, και ήτις λεγομένη μόνον φρίκην προξενεί. Τούτο είναι το πρωτότυπον, γενικόν, και αναντίρρητον φυσικόν κριτήριον, προς ο κλητεύομεν τα επιχειρήματα ημών, ό εγνωμοδότησε να φροντίζη τις υπέρ των συντελεστικών του, μη ών εναντίος εις τα συντελεστικά των άλλων, τούτ'έστιν εναντίος εις εαυτόν, εισάγων την αναστατικήν της φύσεως κατάχρησιν· κατά τούτο εξετάζονται άπαντα τα κινήματα ημών· αύτη είναι η φυσική, και άτεχνος γενική ομολογία, η ορθή διεύθυνσις της φιλαυτίας· εντεύθεν πηγάζουν οι λόγοι της αρετής, και κακίας· αν δε τις παρά ταύτην άλλην της διανοίας του βάσιν εισάγη, εκείνος ούτε άλλον πληροφορεί, ούτε εαυτόν βέβαια.

ΤΜΗΜΑ Ι.

Περί των αμεταβάτων συντελεστικών

Όταν μεν προσβάλλη ο άνθρωπος την φιλαυτίαν των άλλων, η πολιτική επεμβαίνουσα προβλεπτικώς, κολάζει την αλογία των ανθρώπων, πορευομένων εις τον ίδιον όλεθρον· όταν δε προσβάλλη εαυτόν δια της αμέσου καταχρήσεως των απολαυστών, νουθετεί ιδιαίτερος η ηθική, εξηγούσα τα βλαβερά αποτελέσματα· ενταύθα σιωπά η πολιτική, και δια της σιωπής φανεροί την αποστροφήν

της, δεν επεμβαίνει δε (σ. 6) κατ' ευθείαν, προσέχουσα μη κατ' άγνοϊαν βλάψη την έμμετρον φιλαυτίαν· διότι παν άτομον έχει ίδιον μέτρον εις τας απολαύσεις του, όπερ αυτός μόνος ευρίσκει, συμβουλευόμενος από τους λόγους της διαίτης, ότι η ίδια φύσις βλαφθείσα από την υπερφόρτισιν δεικνύει την κατάχρησιν, ως εις την βρώσιν, εις την πόσιν, εις την χρήσιν των φυσικών ηδονών, δεν δυνάμεθα να προσδιορίσωμεν μέτρον ποσότητας, εις ένα αναλογεί τόση ποσότης, εις άλλον αναλογεί διπλή δια τον διάφορον οργανισμόν.

Όσοι δε καταφέρονται ουχί κατά της καταχρήσεως, αλλά κατ' αυτών των φυσικών ηδονών, μη ανεχόμενοι κατά τούτο να ήναι εις τον κατάλογον των ζώων, κατανοούν νέαν υπέρ άνθρωπον φύσιν, εις ην κατατάττουν εαυτούς, και τους οπαδούς των, γλιχομένους παρομοίως να υψωθούν ειςτην υπεράνω των άλλων υποδειχθείσαν αυτοίς θέσιν· εις θέσιν, ήτις δεν ανήκει πλέον εις λογικά ζώα, αλλ' εις άύλα όντα, οίοι αυτοί επιθυμούν να γένουν. Και εν όσω μεν αυτοί προαιρούνται τούτον, ή εκείνον τον ιδιαίτερον βίον, δεν επεμβαίνει ουδείς· όταν όμως εξηγούν, ότι η εγκράτεια δεν ίσταται εις την απονέκρωσιν της καταχρήσεως, αλλ' εις την απονέκρωσιν αυτών των φυσικών ηδονών, και ότι η απονέκρωσις αυτών των φυσικών ηδονών, είναι ασυγκρίτως πολύ ανωτέρα από την χρήσιν αυτών, δηλαδή όταν συγκρίνουν τους δύο βίους, και ουχί τας αρετάς, στρεβλόνουν τον νούν του ανθρώπου, καιδεν δύναται ο άνθρωπος να καταλάβη αυτός εαυτόν, οποίος είναι· επειδή η φύσις άλλως έπλασεν αυτόν, και αυτοί άλλως νομοθετούν. Η προνόησις του Δημιουργού γίνεται φανερά από τον τρόπον της διατηρήσεως του λογικού ζώου, προς τούτοις δεν έλειπεν αυτός και ρητώς να προσεπιβεβαιώση αυτό τούτο εις τε την παλαιάν, και νέαν Διαθήκην, ευλογήσας (σ. 7) τας εμμέτρους φυσικάς ηδονάς. Όθεν αυτός προδήλως απαιτεί, τιμά, και βραβεύει, ως πανάγαθος, μόνον την κατ' εικόνα αυτού αγαθήν ψυχήν· πάλιν επαναλέγω, δεν είναι πράξις άνευ βίας το να επεμβαίνη τις, όταν άλλος θέλη δια τας περιστάσεις του, και ευχαριστήσεις, να ζη μετά του πλήθους, ή μεμονωμένους· πρέπει όμως αυτός να προσέχη, μήπως από πόθον του να καθαριάση την προαίρεσίν του, λαμβάνη βίβια επιχειρήματα πανταχόθεν εις απόδειξιν, ότι η εκλογή του είναι η αληθής κατά το θέλημα του θεού φύσις του ανθρώπου· και εκ τούτου βλέπτει τα μέγιστα τον πλησίον, συγγέων τας ιδέας αυτού. Το κύριον του ανθρώπου αξίωμα είναι να οικειωθή, όση δύναμις, με την θείαν φύσιν δια της ασκήσεως της θείας αρετής, του ν' αγαπά συμφώνως με τον Δημιουργόν το όμοιον με αυτόν δημιούργημα, τούτο είναι το σωτηριώδες, αληθές, και αιώνιον συμφέρον· αυτός ο άνθρωπος ζη ενταύθα εις ευδαίμονα και, οίον ειπείν, θείαν κατάστασιν, εις αυτόν υπόσχηται το άπειρον, και κατά την δύναμιν, και κατά την αγαθότητα, πάνσοφον όν, βράβευσιν την μακαριότητα μελλούσης ζωής, ώστε και ο θάνατος αυτός δεν λογίζεται εις αυτόν, παρά μετάβασις εκ των ατελών εις τα τελειότατα.

Έπεται ότι ολεθριώτατοι, και τρισκακοδαίμονες απάνθρωποι, και αντίθεοι

είναι εκείνοι, όσοι δια να δείξουν, ότι εννοούν περισσότερο, πειρώνται κενοδόξως ν' αφαιρέσουν αυτήν την τόσον συντείνουσαν, και σωτηριωδεστάτην πίστιν μελλούσης μακαριότητος, ήτις απεκαλύφθη από την θείαν ευσπλαγχνίαν εις τον άνθρωπον, και δι' ενίσχυσιν της αρετής, και προς παρηγορίαν της φιλαυτίας του, όστις μόνος από τα ζώα αισθάνεται το βάρος του τάφου. Πας αγαθός άνθρωπος κατά χρέος προς την εαυτού φύσιν, πρέπει παντί (σ. 8) σθένει να υποστηρίξη τα συντείνοντα εις την έμμετρον φιλαυτίαν, και να θεατριζή τα κακά της αντιθέου, και επιβλαβεστάτης καταχρήσεως έκγονα, ά προέρχονται από επιπόλαιον, και ορμητικόν πνεύμα της επιδείξεως, όπερ στερείται δια τούτο πληροφορητικόν, και καταπειστικόν λόγον προς πάντας. Παρατηρείται δ' ενταύθα τούτο αξιοσημείωτον, ότι ουδείς από τους πραγματικούς, και μεγαλοουργούς νόας, εις ούς ευγνωμονεί και το έθος των, και άπαν το ανθρώπινον γένος ευεργετούμενον, δεν περιέπεσεν εις αυτήν την αυτοκατάκριτον, και παιδαριώδη κενοσπουδίαν.

2.

Περί του συνειδότος

Το παιδίον είναι άτεχνος ακόλουθος της φιλαυτίας του, μη έχον ιδέαν της συγκρίσεως των πραγμάτων· επειδή δεν έμαθεν εκ πείρας, ότι είναι κοινωνικής φύσεως, και ότι δεν συμφέρει το τυχόν κολακευτικόν, και αναπαντικόν της ζωώδους θελήσεως· και δια τούτο, όταν μεν απαντήση προσβολήν εις την τοιάνδε κίνησίν του, αναχαιτίζεται εκείθεν, ουχί από άλλο τι, παρ' από φόβον της άμέσου κακώσεως αυτού ως το άλογον ζών· όταν δε δεν εύρη αισθητόν τι αποκόπτον τον δρόμον του, εξακολουθεί ανεπιστρεπτεί προς θεραπείαν της ορέξεώς του. Αναπτυσσόμενος όμως ο νους ολίγον κατ' ολίγον άρχεται να συγκρίνη και να κρίνη τα συντείνοντα, πλην καθ' ας έλαβε πληροφορίας από τους διευθυντάς του· όστις αδυνατεί τότε να συλλάβη την παραμικράν υποψίαν, ότι αύται αι πληροφορίαί διδάσκονται από (σ. 9) εκτός εαυτού όντα, περιπίπτοντα συχνάκις εις λάθη, αλλά δέχεται αυτάς, ως μόνας αληθείας υπάρχούσας εν τω παντί, και μόνους πιστούς οδηγούς εις την επιτυχίαν του αιρετωτέρου· διό δεν θεωρεί αυτάς τας πληροφορίας ποτέ ως διδάγματα ανθρώπων, αλλ' ως καθαρά επιτάγματα αυτής της φύσεως. Εκ των τοιούτων δε φυσικών νομιζομένων επιταγμάτων συναπαρτίζεται το συνειδός, όπερ υπολαμβάνεται δια τούτο, ότι επίτηδες από την φύσιν εδόθη εις τον άνθρωπον μόνος άπταιστος οδηγός, και αδέκαστος κριτής· αλλ' αυτό το συνειδός μη ον, παρ' αι προηγούμεναι πληροφορίαί, διαφέρει κατ' αρχάς, ουχί μόνον εις κοινότητας εχούσας διάφορα πολιτεύματα, και θρησκευάματα, αλλά και εις άτομα κατά τας ιδιαιτέρας πληροφορίας εκ της ανατροφής, και διαφόρους αντιλήψεις των πληροφοριών δια τον φυσικόν οργανισμόν εκάστου· πλην εν γένει, εις οποιανδήποτε φάσιν και αν ήναι, βαίνει το συνειδός εξ ανάγκης εις εκείνα, εξ ών σχηματίζεται. Το συνειδός είναι

επιστροφή του ανθρώπου προς εαυτόν, παρατηρούντος, εάν έπραξεν ορθώς, ή εάν παρέβη εκείνας τας καθαρὰς κατ'αυτόν αληθείας· όθεν εις την εναντίαν περίστασιν, αισθανόμενος ο άνθρωπος την αλλοίωσίν του, φοβείται, τρέμει, ότι παρεξέτράπη της μόνης ασφαλούς σωτηριώδους οδού, και ότι υπάγει εκ τούτου άφευκτα εις όλεθρον εαυτού, προτιμήσας την απάτην αντί της αληθείας· όπερ όμως παρ' εμοί κρίνεται όλεθρος, παρ' άλλω κρίνεται σωτηρία· εγώ μεν δια τούτο συνθλίβομαι, ακούων την απειλήν της εσωτερικής φωνής περί της αποπλανήσεώς μου, άλλος δε δι' αυτό τούτο καυχάται, ακούων την επιβεβαίωσιν της εσωτερικής φωνής, ήτις τον ανταμείβει με το εύγε. Όθεν το πολυθρύλλητον συνειδός, ό συνήθως αντιτάτουν ουχί μόνον ο πολύς όμιλος, αλλά και πολλοί εκ του καταλόγου (σ. 10) των φιλοσόφων, και άγουσι, και φέρουσι το παν, δεν είναι καθ' εαυτό, ως πιστεύεται, φυσικός, και ασφαλής οδηγός του ανθρώπου, αλλ' είναι χρεία εξετάσεως αυτού δια της αναλύσεως εις τα εξ ών απετελέσθη. Εντεύθεν αμέσως κατάδηλον γίνεται και το όνειρον της ηθικής αισθήσεως, περί ής δοξάζουν τινές, ότι υπάρχει έμφυτός τις εις τον άνθρωπον ακριβής βάσανος, διακριτική των καλών, και κακών, και ουχί επείσακτος, ως επεισήχθη, ή από πληροφορίας των άλλων, ή από τας οπωσδήποτε ιδίας παρατηρήσεις. Αι δυνάμεις του νοός φύσει ενυπάρχουν εις τον άνθρωπον κατ' αρχάς όλως ακατέργαστοι, ακολουθώς δε μορφούμεναι βαθμηδόν, άρχονται να ενεργούν, ενεργούν δε ως διωργανίσθησαν.

3.

Περί της κλίσεως του ανθρώπου προς τα εκτός αυτού όντα

Και αυτή η λεγομένη φυσικότερα στοργή της μητρός προς τα τέκνα (δεν αναφέρω τον πατέρα) δεν πηγάζει, παρ' από μόνην την φιλαυτίαν, ήτις φιλαυτία επερείδει εις αυτά τα τέκνα ελπίδας αγαθάς, μάλιστα δια το μέλλον, ότε έχει περισσότεραν χρείαν· άς ελπίδας αλλαγού δεν δύναται να επιστηρήξη βεβαιότερον, επειδή δεν έχει τα τοιαύτα υποχρεωτικά μέσα να μεταχειρισθή εις άλλα άτομα. Εάν δ' εξ εναντίας ήτον βεβαιωμένη η μήτηρ, ότι τα τέκνα δεν συντελούν εις αυτήν, ποτέ δεν ήθελεν επιφορτισθή τοιούτον μάταιον βάρος της ανατροφής, αλλ' ευθύς ήθελε ζητήσει την απαλλαγήν τοιούτων αχρήστων, και επιβλαβών πραγμάτων. (σ.11) Πολλά πραγματικά παραδείγματα έχομεν, ότι και μετά τον πόνον της ανατροφής ιδούσαι αι μητέρες την επιβλαβή προς αυτάς διαγωγήν των γόνων, και το ανεπίδεκτον της οικονομήσεως, απεκήρυξεν αυτούς, ή και τους εθυσίασαν εις περίστασιν, ότε είδον, ότι η ύπαρξις αυτών είναι εναντία εις την φιλαυτίαν των· τοιαύτα παραδείγματα συγκρούσεως της σφοδράς ορμής των φιλαυτιών ευρίσκομεν ως επί το πλείστον εις τας ιστορίας των υψηλών απολύτων μεθυστικών αξιωμάτων· άλλαι από τας μητέρας υφορώσαι, ότι η μη κατά θεσμόν σύλληψις των εμβρύων των, και εκ τούτου η ζωή εκείνων γεννηθέντων, θέλει είναι όνειδος εις αυτάς, και

πρότερον εμεθοδεύθησαν την αναίρεσιν τούτων, και μετά την γένναν προσέτι τα έχωσαν μυρίους πήχεις υπό την γην, όπως εδυνήθησαν· πολλάι μη ούσαι εις κατάστασιν να υποφέρουν το βάρος της ανατροφής των νηπίων των, εκδίδουν αυτά εις άλλους· εις δε τους οικειοποιησαμένους αυτά ευθύς γεννάται η αυτή στοργή προς αυτά δια τας ιδίας ελπίδας. Κατάδηλον τοίνυν, ότι η στοργή δεν είναι φυσική δια την γέννησιν των τέκνων, αλλά δια το τέλος της χρησιμότητος αυτών. Αμοιβαίως και ο νέος άνθρωπος, φθάσας εις κρίσιν, αυτούς τους λεγομένους ξένους γινώσκει πατέρα, μητέρα, ως υποστηρικτάς, και συντηρητάς της υπάρξεώς του, και δια τας υποχρεώσεις αυτούς μόνον φυσικά αγαπά· των δε μέχρι της ηδονής γονέων μετέπειτα ούτε το όνομα δεν υποφέρει ν' ακούση, όν άχρηστον κατά πάντα εις αυτόν· εάν δ' ούτοι οι γονείς και μακρόθεν εξακολουθούν να διατηρούν την στοργήν, δεν διατηρούν την στοργήν δι' άψυχον πράγμα, αλλά δι' έμψυχον, περί ου αναπολούν ποταχώς εδύνατο να τοις χρησιμεύση, εάν το διεφύλαττον και φυσικά λυπούνται δια την στέρησιν ενός ατόμου, όστις ήθελεν είναι (σ.12) ο πλέον υπόχρεως, και ο πλέον ειλικρινέστατος εν καιρώ φίλος προς αυτούς· η δε λύπη είναι ανάλογος πάντοτε, όσον το άτομον αναφαίνεται συντελεστικότερον.

Εις τα άλογα ζώα όμως, ως στερούμενα του λογικού, ώστε να συγκρίνουν, και να κρίνουν περί μελλόντων πραγμάτων, έδωκεν η φύσις προνοητικώς έμφυτον αυτήν την στοργήν, δια να βιάζωνται απ' αυτήν, ωσάν από μίαν μάστιγα, εις την διατήρησιν των νεογνών, χωρίς να προβλέπουν τι περί εαυτών.

Το ειρημένον αρκεί ν' αποδείξη, ότι εν γένει φυσικώς αδύνατον είναι ν' αγαπά ο άνθρωπος έν οποιονδήποτε αντικείμενον, εν ώ δεν συνορά κατά την ιδέαν του χρησιμότητά τινα προς εαυτόν.

4.

Περί της συμπαθείας

Της ελεημοσύνης, της οικτειρήσεως, εν γένει της φιλανθρωπίας, η φιλαντία είναι το αίτιον. Ο άνθρωπος είναι γεγενημένος μεταξύ πολλών ομοειδών του· περιπίπτει εις διαφόρους ανάγκας, αμηχανεί δε αφ' εαυτού ν' απαλλαγή από ταύτας, παρά δια της συνδρομής των άλλων· όθεν εκ πείρας πληροφορείται έκαστος κάλλιστα, ότι οι άνθρωποι αν δεν βοηθούν εις τον άλλον, είναι αδύνατον να διατηρηθούν· διο και πας τις, υπερεπιθυμών εις οποιαδήποτε συμπίπτουσαν ανάγκην να μη τω απαρνώνται οι άλλοι την δυνατήν συνδρομήν των, όταν ίδη τον άλλον περιπίπτοντα εις ανάγκην ευθύς, προνοείται δια την διαφύλαξιν της σωτηριώδους εις την φύσιν του ανθρώπου συμβοηθείας, και τρέχει αυθορμήτως εις την δυνατήν βοήθειαν, καθά έχει αισθήσεως παρηγορών (σ.14) εκείνον, και οικτείρων, αναλογιζόμενος εις πόσα δεινά είναι υποκειμένη η φύσις του ανθρώπου· τούτων των κινήματων τον λόγον έκαστος δεν αποδίδει, πλην έκαστος αισθάνεται την τοιαύτην συγκίνησιν. Ο άνθρωπος προς τους ομοιοτέρους του

κατά τον κλήρον, επειδή ελπίζει από τούτους περισσότεραν, και προχειροτέραν βοήθειαν, και επειδή υποπτεύεται, ότι περισσότερο ενδεχόμενον είναι να περιπέση εις τα όμοια, είναι πλέον θερμός συμπαθής. Και προς τα άλογα ζώα εκτείνεται η οικτειρήσις δια τον αυτόν λόγον, ουχί μόνον προς τα χρήσιμα εις αυτόν, αλλά και εις τα αδιάφορα, εκτός προς τα όντα εχθρά της φιλαυτίας του. Όταν βλέπη τις τα ζώα πάσχοντα, ή θνήσκοντα, δια την ομοιότητα κατά τούτο με αυτά, λαμβάνει μίαν φρίκην αισθανόμενος, ότι τα τοιαύτα πάθη συμβαίνουν και εις αυτόν, και φυσικά δεν δύνανται να ήναι ταύτα τα αισθήματα ευάρεστα. Αν όμως τα αλλοιούμενα δεν έχουν ουδεμίαν προς αυτόν αναφοράν, ουδεμίαν λαμβάνει συμπάθειαν, ως, εάν ξύλα κόπτονται, ή πέτραι συντρίβωνται, είναι πάντη άπονος. Εάν δε τινα των ζώων επίτηδες βάλλωμεν υπό τον ζυγόν, ή υπό την μάχαιραν, φανερόν, ότι τούτο γίνεται προς χάριν της ημετέρας φιλαυτίας.

5.

Αι τρεις ακόλουθοι προτάσεις, προηγούνται ενταύθα ως αναγκαίαι εις τα ρηθησόμενα.

Η ιδιόρρυθμος χρήσις της εμμέτρου φιλαυτίας καλείται ελευθερία.

Η μη ιδιόρρυθμος χρήσις της εμμέτρου φιλαυτίας καλείται δουλεία. (σ. 15)

Μέχρι της εμμέτρου φιλαυτίας αι απαιτήσεις του ανθρώπου είναι απόλυτοι.

Περί της λεγομένης αρετής ανεξαρτήτου πάσης ιδιοτέλειας

Το να θυσιάση τις μέρος των υπαρχόντων του, ή το όλον κατά την περίστασιν, ή και αυτήν την ζωήν του, υπέρ του λεγομένου κοινού οφέλους, ή υπέρ άλλου τινός σπουδαιού, είναι υπαγορευμένα της φιλαυτίας αυτής, ήτις ενεργεί κατά προτίμησιν. Το κοινόν όφελος δεν είναι αυθύπαρκτόν τι όν, άσχετον με τα άτομα, είναι αφηρημένη ιδέα, υφ' ήν εννοούμεν το συνάθροισμα των κατά μέρος ωφελειών των εμπεριλαμβανομένων ατόμων, όπου έκαστος έχει υπ' όψιν κυρίως την ιδίαν ωφέλειαν, ήτις συνέχεται με τας ωφελείας των άλλων. Ο αγωνιζόμενος υπέρ της κοινότητος έχει εις αυτήν πολιτικήν ύπαρξιν, τέκνα, γονείς, συγγενείς, υπάρχοντα, και άλλας πολλάς σχέσεις με τον τόπον, όπου και αυτά αι άψυχαι πέτραι εφείλκυσαν την κλίσιν του, υπηρετήσασαι μέχρι τούδε πολλαχώς εις την φιλαυτίαν του· αυτός βλέπων την αγρίαν των άλλων φιλαυτίαν επερχομένην, και μέλλουσαν να κατασπαράξη, και να φθείρη πολιτικήν ύπαρξιν, εις ήν ιδιορρυθμώς μεταχειρίζεται την έμμετρον φιλαυτίαν του, τέκνα, εις ά έχει τεθεμελιωμένας τόσας ελπίδας, γονείς, ούς αγαπά, διότι τόσον καιρόν τον περιποιήθησαν, ή ενθυμούμενος, ότι η βία σκοπεύει να υποδουλώση και εκείνους, και αυτόν, άν επιζήσουν, δηλαδή ότι θέλει κατασταθή η φιλαυτία αυτών μηχανή άψυχος, και μόνον ζώσα δι' υπερεσίαν της καταχρήσεως, πως είναι δυνατόν, ευαίσθητος ών, να μη ερεθισθή, και ν' αποφασίση, ή ν' αποσοβήση πάση δυνάμει τον καταχρώμενον, ή άπαξ να νεκρωθή, παρά να υποφέρει να

ζη, (σ. 16) και να αισθάνηται δια παντός την νέκρωσιν των κινήσεών του, και να βλέπη απηλπισμένης όλας του τας ελπίδας, και καθηρημένης όλας τας αγαπητάς του σχέσεις; Δια τας τοιαύτας ιδιοτελείς κατά την πληροφορίαν εκάστου προβλέψεις, η εις το ενεστώς, ή εις το μέλλον, γίνονται αύται και αι παρόμοιαι θυσίαι. Ξηρά πατρίς μη αποβλέπουσα εις τι, είναι λέξις κενή, μηδέν σημαίνουσα, ως πραγματικώς φανερούται από τους αμαζοβίους, και από τους αποίκους, οίτινες προσηλούμενοι εις τας σχέσεις της νέας πατρίδος, αφροντιστούν πλέον περί της παλαιάς, εξ ής εγεννήθησαν, και αφ' ής ελπίζουν μηδέν. Ωσαύτως εν γένει και πάσα άλλη αρετή δεν λαμβάνει ύπαρξιν, αν δεν ήναι κατά προτίμησιν ευάρεστος εις τον ασκούντα αυτήν· άλλως αν πράττη ο άνθρωπος, χωρίς να προβλέπη τι κατά την πληροφορίαν του προτιμότερον, τότε θεληματικώς, και μάτην αυτός εαυτώ αντενεργεί, όπερ φυσικώς είναι αδύνατον. Η μεν δεσποτεία της φιλαντίας φύσει πανταχού επικρατεί· έργον δε μόνον του φρονούντος είναι να παρατηρή, ποία είναι φυσική, λογική, ή έμμετρος, και ποία καταχρηστική φιλαυτία.

6.

Περί της αληθείας, και ψεύδους

Ο άνθρωπος έχων πρόοπτον, και ευκρινή την βλάβην, αδυνατεί εκ φύσεως να παραδεχθή αυτήν θεληματικώς, ως είρηται· δια τούτο και η αλήθεια, και το ψεύδος ούτε εγκρίνονται απολύτως, ειμή όταν ήναι συντελεστικά εις την έμμετρον φιλαυτίαν, ούτε αποδοκιμάζονται απολύτως, ειμή όταν ήναι εναντία. Το πλήθος των καθημερινών παραδειγμάτων διασαφηνίζει (σ. 17) τον λόγον· αλλά και ούτως εγώ θέλω μεταχειρισθή έν παράδειγμα προς εφαρμογήν· βλέπω ένα αθών καταδιωκόμενον από τινα βιαστήν εν μαχαίρα· είδον εγώ το μέρος, όπου εκρύβη ο αθώος δια να σώση εαυτόν· ζητών δ' εκείνον ο βιαστής ερωτά με, εάν τον είδον· ευθύς εγώ φρίττων δια την προσβολήν, εναγκαλίζομαι αυθορμήτως το σωτηριώδες εις την φύσιν ψεύδος, λέγω, ότι δεν τον είδον, και ασχολούμαι όλαις δυνάμεσι ν' αποπλανήσω τονβιαστήν, αν δεν δύναμαι άλλως ν' αποθήσω αυτόν· τίς η αιτία τούτου; Διότι έχων τα πράγματα προ οφθαλμών, δεν δύναμαι να παρατηρώ την άχρηστον σημασίαν των όρων, αναγκάζομαι να συνδράμω εις την σωτηρίαν της φύσεώς μου, υπερασπιζόμενος δια του σωτηριώδους ψεύδους την έμμετρον φιλαυτίαν, και αποκρούων την κατάχρησιν. Εάν δ' εζ' εναντίας ερωτηθώ περί του θηριώδους κακούργου από τους τυχόν καταδιώκτας αυτού, μεταβάλλομαι ευθύς, εξαλείφεται απ' εμέ η λεγομένη φιλανθρωπία, λέγω ευχαρίστως πάσαν την αλήθειαν· διατί τούτο; Και ενταύθα δεν είναι η αναφορά προς άνθρωπον; Διότι αναγκάζομαι δια της σωτηριώδους αληθείας να υπερασπισθώ την έμμετρον φιλαυτίαν, και να καταδιώξω την κατάχρησιν, την ανατροπήν της ανθρωπότητος. Εν γένει αμέτοχοι όντες πάσαν κατάχρησιν

φύσει μετ' αποστροφής βλέπομεν, ως εχθράν των του ανθρώπου· όσον δε περισσότερον πλησιάζει η κατάχρησις εις τα περί ημάς άτομα, τόσον αναλόγως περισσότερον ταραττόμεθα, και καταδιώκομεν αυτήν. Οι αγώνες ούτοι υπέρ του ανθρώπου αποδίδονται συνήθως εις την ασαφή φυσικήν φιλανθρωπίαν, ωσάν να μη είναι άνθρωπος και ο αδικών, και ο αδικούμενος. Η έμμετρος φιλαυτία είναι παραγωγός της αρετής, και ουχί οι όροι. Χρήζομεν δ' άκρας προσοχής εις την εύκαιρον, και έμμετρον χρήσιν των ειρημένων (σ. 18) όρων· πολλοί νεανειούμενοι, και αγνοούντες τα σημαινόμενα, περιπίπτουν εις αδικίας μεγάλας. Προς τον λόγον τούτον εξετάζεται η ύλη της ποικίλης τέχνης της ρητορείας, και της πλασματοποιού ποιήσεως, και ουχί προς την στωμυλίαν· εντεύθεν εγκρίνονται οι αρχαίοι νομοθέται, οίτινες κατά τον καιρόν δια πλάσματος καθιέρωσαν τους νόμους των.

7.

Περί γνωμών πλασματικών

Των κενοφώνων γνωμών, γεννημάτων της φαντασίας, αίτινες υπετέθησαν βάσεις συστημάτων, προφανής αποκαθίσταται ήδη η ανυπαρξία, ως συνθήκη κοινωνική εν τη φύσει, συνθήκη πολιτική, νόμος προ του ανθρώπου κ.τ.λ. ποίος εσχεδίασεν αυτάς τας πολυθρηλήτους συνθήκας; Και που είναι ώστε να τας αναγνώση ο βουλόμενος, και να τας εύρη αρμοζούσας εις αυτόν; Διατί έγενεν ο νόμος δια τον άνθρωπον χωρίς να υπάρχη ο άνθρωπος; Και που είναι αυτός ο νόμος; Δεν αποκρίνονται οι εφευρεταί τούτων άλλο τι, παρ' ότι ταύτα αναγινώσκει ο νους του ανθρώπου· ο δε τοιούτος νους είναι αυτό το συνειδός, αλλά το συνειδός συνελήφθη από τας τοιάσδε προηγηθείσας πληροφορίας· ιδού σκότος, ιδού κυκεών. Έκαστος υποτιθέμενος βάσιν το συνειδός του απλώς, επιμένει ασαλεύτως εις ά σύννοιδεν· ο δ' εναντιούμενος εις την γνώμην του, φαίνεται εις αυτόν δυστυχώς εκτετραχλισμένος εις το βάραθρον του παραλογισμού. Τα πλάσματα ταύτα είναι άλλη πηγή των πολυσχιδών, και απεράντων διαφιλονεικήσεων περί συστημάτων· η δ' αιτία ήτον, ότι δεν είχαν βάσιν γενικήν, απλουστάτην, και παράγουσαν το παν. Η ανάγκη (σ. 19) της ανθρωπίνης φιλαυτίας, εχούσης τα μέσα, και την ευκαιρίαν, αυτή επινοεί, και στερεοί τους νόμους προς εξασφάλισιν εαυτής· αυτή είναι η κοινωνική, και πολιτική συνθήκη, και είτι έτερον.

Ανακεφαλαίωσις των ειρημένων απάντων

Εκ των ειρημένων έπεται, ότι απάντων των κινημάτων του ανθρώπου είναι αιτία μόνη η φιλαυτία εμμέτρως ενεργούσα, ή καταχρηστικώς, δηλαδή ότι ο άνθρωπος φροντίζει αποκλειστικώς μόνον δια τα συντείνοντά του, και φροντίζει οπωσδήποτε δια τους άλλους ανθρώπους, επειδή αισθάνεται, ότι τω είναι

συντελεστικοί και χρήσιμοι· αν δεν τω εχρησίμευον, δεν ήθελεν έχει απλώς ουδεμίαν κλίσιν προς αυτούς, ως προς περιττά δι' αυτόν όντα· ότι όσα αν ποιή ο άνθρωπος, ποεί κατά προτίμησιν του συμφερωτέρου, ή κατά προτίμησιν του ολιγώτερον βλαβερού, όπερ τότε κρίνεται συμφέρον· ότι αι ιδέαι και προτιμήσεις των ανθρώπων δεν είναι όμοιαι ουχί δια την διάφορον αισθητικότητα, όσον προηγουμένως δια την διάφορον πληροφορίαν του συνειδότος· ότι παν το αναφερόμενον εις την έμμετρον φιλαυτίαν φυσικά αρέσκει αυτό, το δ' αναφερόμενον εις την κατάχρησιν απαρέσκει, εκτός αν το συνειδός ήναι επισφαλές· εν γένει αν είπω, η φιλαυτία επικρατεί μονωτάτη, και το παν προσδιορίζει δι' εαυτήν, τα δ' αγαπώμενα αγαπά μόνον ως συντελεστικά της. Αλλ' οίδα, ότι η βάσις αυτή περιορίζει τον άνθρωπον εις ένα μόνον κύκλον, πτωχύνει αυτόν από τους θησαυρούς της πολυκρότου ποικίλης φαντασίας, και παραστήνει τα πράγματα γυμνότατα εις τρόπον, ώστε ο άνθρωπος ίσως δεν ευαρεστείται εξ αίφνης να ίδη εαυτόν τόσον (σ. 20) γεγυμνωμένον· αλλ' ουδείς εχέφρων ηγνόησεν, ότι ο σκοτεινός, και αδιεξίτητος λαβύρινθος της φαντασίας είναι ο όλεθρος, και η δυστυχία της ανθρωπότητος δια της συμπλήξεως προς αλλήλους και ότι έχει χρεία η ανθρωπότης μιάς βάσεως πραγματικής, περιλαμβανούσης το παν, και δια τούτο αναντιρρήτως ομολογουμένης παρά πάσιν, εξ ής δύνανται οι άνθρωποι να αντοφθαλμήσουν προς αλλήλους, και να συνεννοηθούν δια των φυσικών και ευλήπτων κρίσεων, ώστε άνευ επικυνδύνου περιφερείας, και ως επί το πολύ ατελευτήτου, να φθάνουν εις το κοινώς ποθούμενον τέλος· ταύτην την βάσιν εγώ προϋθυμοποιήθη να προσφέρω.

Αφομοίωμα του ανθρώπου

Δεδύσθω, όσον το δυνατόν, να παρομοιάσω τον τεχνίτην άνθρωπον με έν τι τεχνητόν. Ο άνθρωπος είναι μία μηχανή, εφορευομένη από τον νουν, και συρομένη από ζωώδεις εμφύτους δυνάμεις, ως έγγιστα παρομοιοιζούσας με τα σύροντα μίαν μηχανήν άλογα ζώα· αύται αι άλογαι αισθητικά δυνάμεις, πορευόμεναι εις την οδόν την τυχούσαν, και κατατρυχόμεναι, προστρέχουν τέλος εις τας οδηγίας του κυβερνήτου νοός· όστις και αυτός δεν έχει άλλο αντικείμενον της φροντίδος του, παρ' αυτάς τας δυνάμεις, ως διεξαγωγικάς, και μόνας σωστικάς αυτού· ο νους αυτός ουδεμίαν έχει έμφυτον ιδέαν, αλλ' ολίγον κατ' ολίγον αναπτύσσεται προσλαμβάνων ιδέας τας συναπτωμένας· όσον δ' επιστήμων γίνεται ο νους, τόσον ασφαλέστερον οδηγεί τας δυνάμεις· αυτός στερούμενος αρμοζουσών ιδεών, δια να κυβερνήση αυτάς, αφίνεται ακόλουθος εις την διάκρισιν αυτών· ή αφίνεται, όταν αύται από απροσεξίαν του γένουν κακοήθεις, και αγριωθούν (σ. 21) εις άς δεν έχει τότε ουδεμίαν ισχύ η φωνή του, παρ' αφ' ού (αν δεν ανεστραφούν καθ' οδόν) αποκάμη, και παύση ο βρασμός των, εις εκείνην δε την ευκαιρίαν είναι βαρύς κριτής ο νους αυτός εαυτού, ως αιτίου της

κακής κυβερνήσεως· ή το τρίτον αφίνεται αναίτιος αυτός, όταν αι δυνάμεις ήναι απ' αρχής πεπηρωμένοι, ή πηρωθούν από τινα εκ περιστάσεως πληγήν, και τότε της ανωμαλίας αυτού άλλο τέλος δεν είναι, παρά το κοινόν τέλος. Ο άνθρωπος τοίνυν γινώσκειται εν άλογον ζών με τας ανηκούσας ζωτικάς δυνάμεις, πεπρωτισμένον δε με το λογικόν, και κυβερνώμενον υπ' αυτού.

Θέλοντες την διευθέτησιν του ανθρώπου, πρέπει να εφελκώμεν αυτόν με τρόπους καταπραϋντικούς απαράλλακτα, ας ποιούμεν εις τα άλογα ζώα, όταν ζητώμεν να γένουν χηροίθη· οι δε καταπραϋντικοί τρόποι είναι, το να πληροφορήσωμεν τον νουν, ότι επιθυμούμεν το συμφέρον του· αν δ' απρονοήτως θελήσωμεν να επανατείνωμεν την ράβδον κατ' αυτών των δυνάμεων, τότε πόρρω απέχομεν του σκοπού· συμφωνεί και ο νους αυτός εκπεπληγμένος μετά των δυνάμεων δια την κοινήν σωτηρίαν, και καταφεύγει εις την ορμήν του γνωστού δρόμου, μη κρατούμενος. Αν δ' ο άνθρωπος πανταχόθεν περιορισμένος από την βίαν, φανή κατά την ώραν, ότι μας υπήκουσεν, εκείνος αληθώς υπακούει εις την προτίμησιν του ολιγωτέρου κακού, δια ν' αποφύγη δεινότερον κακόν· όταν όμως εύρη τον καιρόν, είναι φυσικώς αδύνατον να κρατηθή, τούτ' έστιν είναι αδύνατον να γένη εναντίος αυτός εαυτού, και να υπακούση εις εκείνο, όπερ δεν γινώσκει συμφέρον του.

Οι καταχρηστικοί δεν πρέπει ν' αδημονούν, ότι δεν ευρίσκουν τους ανθρώπους ευπειθείς εις τας βίας των· διότι εκ τούτου δεικνύουν, ότι δεν γινώσκουν ευκρινώς εαυτούς οποίας (σ. 22) φύσεως είναι, και ότι απαιτούν δια το θέλημά των να μεταβληθή η φύσις του ανθρώπου.

Ταύτην την βάσιν μεταχειριζόμενοι εις διάλυσιν οποιασδήποτε ανθρωπίνης πράξεως, μηδέν ευρίσκομεν μυστήριον, και είμεθα φυσικά καταπειστικώτατοι προς τους άλλους, μη λέγοντες αλλ' αντ' άλλων· λαλούντες τοίνυν μίαν γλώσσαν φυσικήν, συντομωτάτην, εύληπτον, και δεκτήν παρά πάσι, γινωσκόμεθα αναμφιβόλως γνήσιοι φίλοι προς πάντας, επειδή διδάσκομεν τον άνθρωπον, όπερ μόνον αγαπά, πώς ν' αγαπά εαυτόν ασφαλώς. Δια δε την εξάρτησιν του παντός εκ τούτου του παρά της φύσεως στερεωθέντως ακραδάντου κρίκου, ο άνθρωπος ελευθερωθείς από τας αλληγορικές και σκοτεινάς εξηγήσεις των αρετών και κακιών, και λαβών συντομώτατα έξιν εις το φυσικόν μέτρον, θέλει ευκολυνθή τα μέγιστα εις το δυσκολώτατον γνώθι σαυτόν. Μεταβαίνομεν εις την καταχρηστικήν φιλαυτίαν (σ. 23).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Η ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΦΙΛΑΥΤΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΜΟΝΑΔΙΚΗ ΚΑΚΙΑ.

Ορισμός β'. Η καταχρηστική φιλαυτία είναι άλογος, και προσβάλλει εαυτήν

ή δια της προσβολής προς τους άλλους, ή δια της αμέσου προσβολής εκ της αμετρίας των απολαυστών.

Άπαντες οι όροι ανήκουν εις αυτήν, όσοι συνήθως αποδίδονται εις την κακίαν.

Κατά τας πολυωνύμους αβασίμους βάσεις της ηθικής, και πολιτικής, απεδίδον εις τα πράγματα συγκεχυμένα και εναντίας εννοίας. Αναφέρω το γνωστόν, αποδιδόμενον εις τον Θεμιστοκλέα, μυστικόν πρόβλημα προς τον Αριστείδην δι'ό απεκρίθη ο δίκαιος Αριστείδης εις τον δήμον των Αθηναίων, ότι το πρόβλημα του Θεμιστοκλέους ήτον ωφελιμώτατον μεν, αλλ' αδικώτατον, τούτ'έστιν ήτον και ωφελιμώτατον, και αδικώτατον· ενταύθα ο Αριστείδης ταυτίζει κατά την πληροφορίαν του το ωφέλιμον με το άδικον· αλλ' όλως το εναντίον θεωρείται φύσει το αδικώτατον επιβλαβέστατον και ουχί ποτε ωφελιμώτατον,ούσα η κατάχρησις φύσει πάντοτε εις οποιονδήποτε πράγμα βλαβερά, και εις τούτο παρομοίως είναι φύσει τοιαύτη· δεν συνέφερεν ουδεμίαν στιγμίν εις τους Αθηναίους να προσβάλουν την φιλαυτίαν των άλλων, διαφθείροντες τα κτήματα εκείνων διότι ήθελον γνωρισθή ουχί πλέον άνθρωποι, αλλά θηρία ανθρωπόμορφα, (σ.24) εμφωλεύοντα μεταξύ εκείνων και ενεδρεύοντα, μη γινώσκοντα ουδένα δεσμόν σωτήριον της ανθρωπίνης κοινωνίας, διότι τότε εκείνοι οι προσβληθέντες προς υπεράσπισιν εαυτών, ήτον αναγκασμένοι ή να τους εξώσουν από το μέσον, ή να τους εξοντώσουν, μη δίδοντες πίστιν ποτέ εις αυτούς.

ΤΜΗΜΑ Ι.

Υπερηφάνεια.

Η σπουδή της φιλαυτίας να μη βλέπη εαυτήν εξευτελισμένην, υπερπηδώσα το μέτρον, και, από ορμής να δειχθή υπερέχουσα, προσβάλλουσα την έμμετρον φιλαυτίαν των άλλων δια της υπεροψίας και καταφρονήσεως, λέγεται υπερηφάνεια.

Φθόνος.

Η φροντίς της φιλαυτίας να μη ήναι υποδεεστέρα, όταν ιδη τον άλλον υψούμενον εκ της φιλοπονίας του, δυσανασχετούσα εις την μεταβολήν, και προσβάλλουσα εκείνον παντοιοτρόπως δια την κατάπτωσίν του, λέγεται φθόνος.

Δοξομανία.

Η αίσθησις της φιλαυτίας, πόσον η φήμη και το ευπόληπτον είναι χρήσιμον, δια το μη δύνασθαι δι' έργων χρησίμων προς τους άλλους ν' αποκτήση το ποθούμενον, ζητούσα την φήμην εις την πανουργίαν και εις την φθοράν των παρόντων χρησίμων, λέγεται δοξομανία, ή κενοδοξία.

Αγνωμοσύνη.

Η πτόησις της φιλαυτίας να μη σμικρύνη τα συντελεστικά (σ. 25) της, παρορώσα τον συναλλαγματικόν βίον του ανθρώπου, και αρνουμένη εις την ευκαιρίαν την ανταπόδοσιν των χρεωστούμένων προς εκείνους, παρ' ὧν εβοηθήθη, λέγεται αγνωμοσύνη.

Ασέλγεια.

Το να κινήται τις ακρατήτως μόνον να θεραπεύη τον κνισμόν των υπό την γαστέρα του, και καταφρονών του μέτρου, να μη λογίζεται μηδένα δεσμόν ανθρώπινον, λέγεται ασέλγεια.

Οι ειρημένοι ὅροι των καταχρήσεων, και ἄλλοι πλείστοι μη σημειωθέντες ενταύθα, σημαίνουν ιδιότητος τόσο ηθικᾶς, ὅσον και σαρκικᾶς, αἰτινες εἶναι κέντρα αναγκαία δια να ερεθίζουν την μηχανήν προς διαφύλαξιν εαυτῆς πλην υπεπηδώσαι αὐταῖ ἀνευ της επιστασίας του νοός το μέτρον, μεταβάλλονται εις πάθοι φθοροποιά, δι' ὧν βλάπτουν οἱ ἄνθρωποι τοὺς ἄλλους και εαυτοὺς.

Πᾶσα κατάχρησις εἶναι ἀδύνατον ν' ἀντισταθεῖ εἰς τοὺς λόγους τῆς φύσεως ἀφ' οὗ πληροφορηθῆ, ὅτι ἀντιφάσκει αὐτῆ εαυτῆ. Ἐλεεινή εἶναι ἡ ἀπάτη του ἀνθρώπου, παράφορος εἶναι ὁ δυστυχῆς, αὐτός εαυτῶ ἀντιπραττεῖ. Αὐτός αγωνίζεται μόνον και μόνον δια την ἐπιτυχίαν της εὐδαιμονίας, ἀλλὰ φυσικά πάντοτε ταύτης ἀπομακρύνεται, ζητών αὐτήν εις την ἀντικειμένην οδὸν της κακκίας, ὅπου δεν ἀπαντάται ἕτερον, παρά το ἀβάσιμον του νοός, και ταραχὴ αὐτοῦ διηνεκῆς, και πολλάκις πλήξις του συνειδότος σφοδροτάτη, χωρὶς να εἶπω ἐγὼ την ἐξ ἀνάγκης ἀντίκρουσιν της ἐμμέτρου φιλαυτίας των ἄλλων, ὅταν πλέον δεν δύναται να υποκρύπτηται ἡ προς τοὺς ἄλλους ολέθρια κατάχρησις.

2.

Περὶ μαθήσεως

Το (σ. 26) να ἔχη τις ἰδέαν τινός πράγματος, εἶναι το να γιγνώσκη ὅποια ἀποτελέσματα ἔχει το πράγμα· δια μόνης δε της γνώσεως των ἀποτελεσμάτων δύναται ὁ ἄνθρωπος να μεταχειρισθῆ το πράγμα, ὅπως συμφέρει εις αὐτόν· ἐπειδὴ δε δια των ἰδεῶν φέρονται οἱ ἄνθρωποι εις την ἐπιτυχίαν των χρησιμευόντων αὐτοῖς, δια τούτο ἐν γένει πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν ν' ἀποκτοῦν ἰδέας, τουτέστιν να μανθάνουν· αὐτῆ ἄρα ἡ προς ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγάπη εἶναι ἡ μόνη αἰτία του «πάντας ἀνθρώπους του ειδέναι ορέγεσθαι φύσει» ἀγαπώμεν ἄρα την μάθησιν, θέλει να εἰπῆ, ἀγαπώμεν τοὺς συμφέροντας τρόπους. Διὰ τούτο παρατηρεῖται, ὅτι τα αἰσθανθέντα ἔθνη το ἐκ της βαθείας μελέτης ὄφελος, εις ὁποιασδήποτε μεταβολᾶς και ἀν υποπέσουν, ἔχοντα ἀφορμᾶς εις ἀνάμνησιν των καλῶν της μαθήσεως, δεν δύναται να παύσουν ἀπὸ το ν' ἀγαποῦν την

μάθησιν. Των τοιούτων εθνών πρώτιστον είναι το ελληνικόν έθνος, έχον προ οφθαλμόν τα άπειρα ένδοξα παραδείγματα των σοφών προγόνων του.

Η μάθησις είναι εν όργανον, ως και όλα τ' άλλα, αποδεικνυόμενον χρήσιμον, ή μη, ως από την εφαρμογήν· διά τούτο και πολλάκις είναι επιζημιώτατον, όταν μεταχειρίζεται τις αυτό ουχί διά τον φυσικόν σκοπόν, αλλά δια να υποστηρίξει κατάχρησιν τινα της κεφαλής του, κινών αυτό κατά την επιθυμίαν του, και πλήττων δυστυχώς εκείνα τ' αγαθά, άπερ οι αγαθοί άνδρες δια χρόνων πολλών, και κόπων μεγάλων, ερρίζωσαν και ηύξησαν χάριν των ομοειδών των. Εντεύθεν δήλον, ότι μόνοι οι αγαθοί νόες είναι άξιοι οικήτορες των νοερών λαμπροτάτων ανακτοριών τής (σ. 27) θεομιμήτου ευεργεσίας προς την ανθρωπότητα, εις α κεκώλυται να εισέλθη ο αμήνητος δια την επί της εισόδου επιγραφήν. Ωδε η κατοικία της αληθούς σοφίας.

Ακούει τις βέβαια μετ' αποστροφής το όνομα των λυμεώνων ψευδολογιστών· αλλ' εζ εναντίας μετά βαθυτάτου σέβας και ευγνωμοσύνης προφέρει το όνομα των αγαθών ανδρών. Οι αγαθοί το από της φύσεως δώρον ευθετήσαντες δια της μελέτης, δεν δύναται να ήναι άλλο, παρ' εκείνο, υπέρ είναι, δηλονότι αγαθόν· ούτοι δεν κινούνται εις ουδέν από τόν παράλογον και μεσαίον ενθουσιασμόν ν' αποθανάτισουν το όνομά των, εννοούντες ότι το όνομα είναι μία ψιλή λέξις εις τοιόσδε ήχος σχηματιζόμενος εις τα στόματα των ζώντων, και ότι ουδεμίαν σχέσιν έχει προς το άπαξ μεταλλάξαν άτομον, και γινωσκόμενον εκεί μόνον από τον γινώσκοντα αυτόν· αλλά πιστώς εκτελούντες τα χρέη της θέσεώς των, και γινόμενοι οδηγοί των άλλων προς την κοινήν σωτηρίαν, μάχονται δια παντός επιστημονικώς και ατρομήτως με την επαπειλούσαν το παν δεινήν θηριωδίαν της καταχρήσεως, ην αληθώς μόνοι περιέστειλαν και περιστέλλουν, εισηγούμενοι την τοις άλλοις άγνωστον τέχνην της καταπολεμήσεως. Παν ό,τι αγαθόν διατηρείται εις τον κόσμον από το στόμα αυτών επήγασεν, ή από τον κάλαμόν των ανεπτύχθη, και εστερεώθη· ω εις ποίαν σκοτεινοτάτην, και καταχθόνιον κατάστασιν ήθελεν ευρίσκεται δια παντός ό,τε ηθικός, και ο πολιτικός μας ορίζων, εάν ούτοι δεν επέτελλον πρώιμα να διασκορπίσουν τόσον φως εις το πλήρες ιοβόλων θηρίων στάδιον της ζωής μας! Γενέσθω η σύγκρισις με τ' άγρια έθνη, όπου δέν ακούεται η φωνή αυτών των φωταγωγικών όντων.

3.

Περί των κοινωνιών

Οι (σ. 28) δυνάσται δεν είναι δυνάσται αφ' εαυτών, αλλ' ενέδυσεν αυτούς την δύναμιν η ανθρωπότης· και κατά τούτο μόνον διαφέρουν, ότι ενεπιστεύθη εις αυτούς την τοιαύτην δύναμιν η κοινωνία, επί μόνω σκοπώ του να εφορεύουν αυτοί κατ' επάγγελμα εις τας φυλακάς, προέχοντες εις την εφόρμησιν του παμφάγου θηρίου της καταχρήσεως, ήτοι εσωτερικού, ή εξωτερικού, και παραλαμ-

βάνοντες, ως ανάγκη, από την ολομέλειαν, όσοι αναγκάιοι δια να περιορίσουν αυτό, ή να το απομακρύνουν, όπερ μη κρατηθέν άπαντας εφεξής καταβροχθίζει ανηλεώς. Οι φερώνυμοι ηγεμόνες αγαπώνται από τους επιστατουμένους μετ' ευγνωμοσύνης δια την κηδεμονίαν, όσον ευνοείται δια εις πατήρ δικαίως από τα τέκνα διά την διατήρησιν αυτών. Οι τοιούτοι ηγεμόνες θεωρούνται ως εν ζων πρόσωπον επί των άψυχων νόμων, επιτιμών την κακίαν δια της βοήθειας των νόμων αυτών, ους το φύσει υπέρ του όλου προνοούμενον έθνος καθιδρύει προς οδηγίαν και ευδαιμονίαν κοινήν απάντων· σοφώτατοι είναι οι ηγεμόνες εκείνοι, όσοι παρετήρησαν, ότι το κράτος δεν είναι σταθερόν επί της φαντασίας, αλλ' επί της μετά του έθνους φυσικής συμφωνίας. Τι δε οι καθ' εαυτών πολέμιοι καταχρηστικοί; Ούτοι παραλαβόντες δύναμιν και ύλην δια ν' αναπτυχθή εις αυτούς το μισάνθρωπον θηρίον, και ευρίσκοντες και άλλους πολλούς της αυτής επιθυμίας ακολούθως, κατατρύχουν εκ συμφώνου παντοίως τους όλως αποφυλάκτους όντας, άλλους μεν ποιούντες εν ανέσει σφάγια της ορέξεώς των, απ' άλλων δε πίνοντες όλον το αίμα μέχρι τελευταίας ρανίδος· το κακόν χωρεί επ' άπειρον, έως ότου δεν συναπαντήση (σ. 29) εμπόδιον, αποσκόπτον την ορμήν· πιστώσεις του λόγου ευρίσκονται ουχί μόνον εις τους μεγάλους βαθμούς, αλλά και εις πάσαν τάξιν, και πάντα βαθμόν, έως εις τον ελάχιστον· η δε βία της καταχρήσεως συμβαίνει ανάλογος με την δύναμιν.

Φυσικά οι άνθρωποι κατά το μάλλον και ήττον έχομεν κοινήν την ατέλειαν· όταν δε η εις τον άνθρωπον άλογος φιλαντία αποθηριωθή, παραζαλίζεται αυτός εντελώς, και λησμονεί εαυτόν, ότι είναι άνθρωπος, έχων σχέσεις προς τους άλλους συντηρητικάς της φύσεώς του, και παραδιδόμενος εις τον κόσμον της φαντασίας, αόμματος και παράφρων τρέχει, καταπατών παν το προστυχόν, έως ότου να εύρη ολέθριον κρημνόν. Η ιστορία θεατρίζουσα, και ελεεινολογούσα την κατάστασιν του ανθρώπου, γέμει τοιούτων φρικτών παραδειγμάτων της αποφωλίου, και ρίζης πάντων των κακών καταχρήσεως. Δια τούτο οι άνθρωποι, όσοι επέτυχον ευκαιρίας, ιδόντες, ότι ο άνθρωπος εν γένει παρασύρεται, και ότι τούτο το μέσον της προφυλάξεως είναι σεσαλευμένον, επισφαλέςτατον, και συχνάκις όλως αντίμαχον εις αυτούς, ηναγκάσθησαν να επινοήσουν και ν' αντικαταστήσουν εκ συμφώνου κυριάρχους αμεταβλήτους αφ' εαυτών τους εξωτερικούς κανόνας της κοινής διαγωγής, δια να μη επιχειρίζεται ο άνθρωπος παραφερόμενος, ως το αρέσκει κακώς, αλλά να παραβάλλη πας τις τας πράξεις του προς αυτούς τους κανόνας, και να τας παρατηρή αν παραλληλίζονται με αυτούς, ή ουχί· ούτοι είναι οι γραπτοί νόμοι. Κατά την πράξιν η των νόμων εισαγωγή και παραδοχή, καίτοι ατελών το κατ' αρχάς και αγράφων, απλώς εθίμων όντων, έγενεν ευθύς, όταν οι άνθρωποι εβουλεύσαντο εξ ανάγκης οπωσδήποτε να περιορίσουν την κατάχρησιν· εννοείται δ' άρα, ότι η εισαγωγή (σ. 30) τούτων έγινε ευθύς από της πλαστουργίας του ανθρώπου· επειδή ουδεμία κοινότης, και αυτή η μικροτάτη πατριά δεν δύναται να διατηρηθή άνευ τινός

εν τω μεταξύ αυτών δικαιώματος και ενοχής. Μετά δε την πρόοδον των ανθρώπων εισήχθησαν οι γραπτοί νόμοι, και ετελειοποιήθησαν, όσον το δυνατόν. Οι νόμοι είναι τόσον ευστοχότεροι, όσον οι συνθέτοντες αυτούς είναι προς τη απαιτούμένη γνώσει των κινήμάτων του ανθρώπου ελευθερώτεροι και από τας περιστάσεις, και από τα πάθη. Οι νόμοι είναι οι αδιάσειστοι και πιστότατοι οδηγοί εις οποιανδήποτε πολιτείαν· ιδιαιτέρως δε εις τας ευτυχείς βασιλείας εις τον αγαθόν δυνάστην είναι συναρωγοί σωτήριοι, ως βοηθοί εις τον σκοπόν του· εις δε τον παραπαίοντα είναι σωτηριωδέστατοι, ως κρατούντες αυτόν από της χειρός δια να μη πέση εις το βάραθρον της απωλείας και των άλλων και εαυτού δια την άφευκτον αντίκρουσιν.

Η βάσις αποβάλλει ως φανταστήν την ιδέαν του ειπόντος, ότι τότε είναι ευτυχής ο λαός, όταν βασιλεύη φιλόσοφος· η αληθής ευτυχία του λαού είναι ουχί όταν βασιλεύη φιλόσοφος, αλλ' όταν βασιλεύη η φιλοσοφία, τούτ' έστιν η νομική επιστήμη των αμερολήπτων φιλοσόφων· διότι και αυτός ο φιλόσοφος καθ' εαυτόν γενόμενος επί των πραγμάτων, είναι αδύνατον εκ της φυσικής ορμής να μη βιάζεται συχνά να κλίνη προς εαυτόν, πολλάκις των προτέρων του γνωμών πράττων όλως τα εναντία, μη υποστηριζόμενος, και μη αναχαιτιζόμενος από τους αδεκάστους οδηγούς· ύστερον πάντων που αδιαλείπτως οι ταυτογνώμονες φιλόσοφοι; Εν γένει ο έχων την εντελεστάτην θεωρίαν της ναυτικής δεν δύναται να πλεύση ποτέ ασφαλώς άνευ της ναυτικής πυξίδος, και πολλώ πλέον εις τον πολιτικόν πλουν. (σ. 31)

4.

Περί του πνεύματος των εκκλησιών της Οικουμένης

Η ουράνιος Ευαγγελική διδασκαλία γινώσκειται ούσα τοιαύτη, εκτός της δια των απείρων θαυμάτων επικυρώσεως αυτής, και από την πλήρη συμφωνίαν αυτής μετά της φύσεως του ανθρώπου· πώς δ' ήθελεν είναι ασύμφωνος χωρίς να δεικνύηται εντεύθεν, ότι εξήλθεν από πνεύμα εναντίον της σοφίας του Δημιουργού; Εάν δε που φαίνονταί τινα ακατάληπτα εις ημάς, πρέπει να θεωρώμεν αυτά, ως υπερφυσικά, ή ένια ιστορικότερα, ως μη ακριβώς εκπεφρασμένα από τους ανθρώπους συγγραφείς, καίτοι ευαγγελιστάς, εάν που εμφανίηται τοιοούτον τι μη ακριβές. Πλήν αύτη η διδασκαλία όσον δια τον σκοπόν της διαγωγής μας εχορήγησεν εις ημάς την γενικήν βάσιν, εις ην πάντα απαρεγκλίτως και ανεξαιρέτως πρέπει ν' αναφέρωμεν, και ης παρεκτρεπόμενοι δεικνυόμεθα άφρονες και αντίθεοι. «Εν ταύταις ταις δυσίν εντολαίς όλος ο νόμος, και οι προφήται κρέμανται· αγαπήσεις Κύριον τον Θεόν σου εν όλη τη καρδιά σου, και εν όλη τη ψυχή σου, και εν όλη τη διανοία σου· και τον πλησίον σου ως σεαυτόν». Όλος ο νόμος, όλοι οι Προφήται, και όλον το Ευαγγέλιον εντεύθεν κρέμανται· το παν δεν είναι άλλο τι, παρ' ανάπτυξις, και εφαρμογή αυτής της βάσεως· ούτος είναι

ο μέγας λόγος, ο μέγας κρίκος, ον επαγίωσεν η θεία χειρ, εξ ου εξαρτάται, και διασώζεται το παν. Οι δε φαντασιόπληκτοι, οι τον ναόν της Αρτέμιδος καίοντες δια ν' αποθανάτισουν το όνομά των, ποίαν άλλην βάσιν έχουν ν' αντικαταστήσουν; Αύτη η ουράνιος διδασκαλία δια της πρώτης εντολής ανύψωσε την ημετέραν φύσιν, την πρότερον αναξιοπαθώς λατρεύουσαν (σ. 32) αυτά τα άψυχα, δείξασα ότι ημεείς είμεθα εν εξαίρετον πλάσμα του μόνου Κυρίου και Θεού, κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν αυτού πλασθέντες, και ότι αυτός ο Δημιουργός είναι η αρχή και το τέλος ημών, και ότι δια τούτο φυσικώ τω λόγω προς αυτόν πρέπει ν' αποβλέπωμεν και πρότιστα και ύστατα, και εξαίρετως αυτόν μόνον ν' αγαπώμεν εξ όλης της καρδιάς, της ψυχής, και της διανοίας· παρέπεται μετά την πρώτην η δευτέρα εντολή, ου πολύ απέχουσα εκείνης, ν' αγαπώμεν τον πλησίον, το αυτού ομοειδές με ημάς αυτούς· άκουε την ενήχησιν του Θεού! βλέπε την πηγήν της αγαθότητος! Ταύτην την προς τον πλησίον αγάπην αναφέρει εις εαυτόν, προβάλλων φανερώς πάντοτε τον πλησίον ανθ' εαυτού, και ταυτιζόμενος κατά τούτο με εκείνον ο Πανάγαθος· και τούτο διατί; Τάχα προς τι ίδιον τέλος; Ουχι αυτός είναι ανεπιδεής πάντων· τούτο προέρχεται από μόνην αγαθότητά μου, μας εξηγεί την φύσιν μας, πώς αληθώς ν' αγαπώμεν ημάς αυτούς, δια να ζήσωμεν ενταύθα δια της αλλήλων φειδούς κάλλιστα, όσον το δυνατόν, και να μιμηθώμεν την αγαθότητά του, ώστε να γένωμεν άξιοι αυτού εν τω μέλλοντι αιώνι, και να μη εξαλειφθώμεν από την βίβλον των ζώντων ως ανοίκειοι και ακατάλληλοι, παραδιδόμενοι εις την αιώνιον απώλειαν, εις την ασύγκριτον κόλασιν δια την αιώνιον στέρησιν του ασυγκρίτου αγαθού. Το περι μέλλοντος φρόνημα είναι βεβαιότατον, και δικαιοτάτον, στερεούμενον από τε τους λόγους της αγίας Γραφής, και από την γνώσιν της απείρου αγαθότητος, παντοδυναμίας, και δικαιοσύνης του Θεού· όπερ φρόνημα άλλως είναι και ανεκτίμητον όφελος της εμμέτρου φιλαυτίας εις τας πικροτάτας στιγμάς της παρούσης ζωής. (σ. 33)

Εγώ ποιώ την εφεξής απλουστάτην παρατήρησιν, ότι από την δύναμιν βεβαίως τούτου του ανεκτιμήτου εις την φιλαυτιάν κέρδους, προτεθέντος παρ' ελπίδα μ' όλην την καθαράν λαμπρότητα εις τον κόσμον, εθέλχθησαν τα κατά την εποχήν εκείνην σοφώτερα έθνη με εξαίσιον ορμήν και ταχύτητα, και εδέχθησαν μετ' απληστίας την διδασκαλίαν ταύτην, ως αληθώς γνησίαν, και αρμοδίαν εις την ανθρώπινον φύσιν· η δε κατάχρησις εκείνων, εις ους δεν εφάνη ευάρεστον το φως τούτο, μ' όλας τας επιμόνους ανθιστάσεις, μ' όλας ας ειργάσατο απείρους θυσίας, δεν εδυνήθη κατ' ουδένα τρόπον ν' αφαιρέση την εις την καρδίαν των ανθρώπων άπαξ στερεωθείσαν, και αεί επεκτεινομένην ιδέαν του μεγάλου κέρδους· αλλ' ενέδωκε τέλος αυτή η κατάχρησις και εξωντόθη δια παντός από την ακαταμάχητον δύναμιν της ανθρωπότητος· ενταύθα ουδέν θαύμα· πρέπει να φαντασθή τις, όσην εντύπωσιν εποίησεν εις τας καρδιάς των τότε ανθρώπων το κατά πρώτον λάμψαν υπέρλαμπρον εκείνο φως εις το σκοτεινόν πεδίδιον των συγκεχυμένων, και κατά πάντα απονενομημένων τότε επικρατουσών

ιδεών. Το πράγμα είναι ήδη σύνηθες, και μόνον μετά περιεργείας, ουχί απλής, παρατηρείται υπό τινων, οποία κηλίδες φαίνονται εις αυτό, οίτινες και ευθύς επιδεικνύμενοι νεανικώς, ανακηρύττουν εις τον κόσμον ανακάλυψίν τινα παρά της βαθυνοίας των, εν ω αληθώς ουδεμία κηλίς υπάρχει εν αυτώ, απλουστάτω όντι, και θεοπρεπεστάτω, εκτός αν είπωμεν τας ημετέρας καταχρήσεις κηλίδας αυτού. Εις τούτο το μέρος προασφαλίζω εμαυτόν κατ' ενδεχομένης απάτης, και ζητώ, μηδείς να μη παρεξηγήση το θαύμα του ειρημένου κέρδους· διότι, εν συντόμω ν' αποκριθώ, αν δεν ήτον κέρδος, διατί ήθελεν αγαπήσει η ανθρωπότης το Ευαγγέλιον; Επανέρχομαι εις το προκείμενον. (σ. 34)

Μετά δε το κήρυγμα της διδασκαλίας η δύναμις του εκτείνειν και συστέλλειν την φιλαυτίαν, ως ην διέμεινεν, όπερ εστίν, η εκουσιότης του ανθρώπου δεν ηλλοιώθη· όθεν και εις πολλούς μαθητάς της διδασκαλίας ταύτης βλέπομεν οικτρώς αναφαινομένην την κατάχρησιν. Παραβλέπων εγώ τα ασχετώτερα άτομα, αναφέρω τα οποιαδήποτε θέσιν επαγγελματικήν λαβόντα, δηλαδή τους επιφορτισμένους το έργον της εκτάσεως της διδασκαλίας, ως οι άγιοι Απόστολοι· ούτοι αντί να οικοδομούν κατά τον ουράνιον διδάσκαλον, ωκοδόμουν τα εαυτών· αντί πάση δυνάμει να συνδράμουν, και να πληροφορήσουν, ότι το μόνον αγαθόν είναι η ομόνοια, ενέπνεον την διάσπασιν, δηλαδή αντί να παραλληλίσουν τα τε γραπτά, και άγραφα, με την υποβληθείσαν γενικήν βάσιν, ενοχλούμενοι από τον ίόν του θηρίου, παρεξήγουν και εγνωμοδότουν αυθαιρέτως, χαλκεύοντες εν τη γωνία νέας δοξασίας, και ζητούντες προσηλύτους, δια να συστηθούν εις αυτούς σοφώτεροι των άλλων, και μονονού συνομιλούντες μετά του Δημιουργού στόμα προς στόμα.

Έκθαμβος μετ' άκρας λύπης μένει τις βλέπων τους κατηχουμένους αυτήν την θείαν διδασκαλίαν, εναντίον της βάσεως αυτής, να ήναι διηρημένοι εις τόσας φατρίας, και να υποβλέπωνται αλλήλους κατά το ιδίωμα του φατριαστικού πνεύματος, εν ω έχουν άπαντες μίαν και μόνην κεφαλήν, ένα Διδάσκαλον· εις φατρίας, αίτινες αντιθέως τόσον κατά πάντα είναι επιβλαβέστατοι εις την ανθρωπότητα δια την προς αλλήλους εκ της διχογνωμίας αναφαίρετον ψύχραν. Φανερόν δ' ότι αι κεφαλαί της καταχρήσεως δεν ηθέλησαν να παρατηρήσουν, ότι προσβάλλουν ασυγγνώστως εις το μόνον καλόν της ανθρωπότητος, εισάγοντες την διχόνοιαν. Εάν τις εις τα δογματικά φρενοβλαβώς εδίδαξε τους άλλους να ετεροφρονούν (σ. 35) παρά το κοινώς πιστευόμενον, ποίαν βοήθειαν εχορήγησεν εις την έμμετρον φιλαυτίαν! Και εις τι συνετέλεσαν ούτος εις τους ανθρώπους! Ποίος τον επληροφόρησεν, ότι νέα θεολογία ιδική του είναι η εντελής, και ότι αυτήν ταύτην την θεολογίαν δεν θέλει ανατρέψει άλλος πάλιν κατά τας ιδιαίτερας του πληροφορίας!

Εγώ θέλω ομιλήσει, κατά το απ' αρχής και εις άπαντα τον αιώνα δόγμα της καθολικής εκκλησίας, περί του ακαταλήπτου εις την θείαν ημών θρησκείαν μυστηρίου της Αγίας Τριάδος· μετά μεγάλης προσοχής όμως να πληροφορήσω τον

πλησίον δια της δυνατής παραστάσεως, και ουχί να υποσχεθώ κατάληψιν εις τα μη καταληπτά. Ημείς διαλεγόμενοι περί της ουσίας του Θεού εξ ανάγκης μεταχειριζόμεθα τας γνωστάς λέξεις της ανθρωπίνης γλώσσης, ων λέξεων αι ιδέαι τόσην ατέλειαν έχουν εις παράστασιν του υπερουσίου όντος, όσον ελλείπεται το πλάσμα από τον πλάστην. Δια ν' αντιληφθώμεν όμως, όσον είναι δυνατόν, των περί της ενσάρκου Οικονομίας, έγενεν η χρήσις των ανθρωπίνων λέξεων, πατρός, υιού, και πνεύματος. Ο άνθρωπος δύναται να εννοήση ενταύθα τόσον μόνον, ότι κατά συγκατάβασιν προς αυτόν αι ανθρώπιναι λέξεις απεδόθησαν εις τον Θεόν, δια να εννοήση τι αυτός περί των τελουμένων μυστηρίων· και ότι ο λεγόμενος Πατήρ δεν είναι κατ' άνθρωπον πατήρ, και ο Υιός δεν είναι κατ' άνθρωπον υιός, και το Πνεύμα δεν είναι κατ' άνθρωπον πνεύμα· γινώσκομεν, ότι εις αυτά τα αναφερόμενα εις την Γραφήν τρία πρόσωπα αποδίδονται και έτεροι όροι, ο Υιός του Θεού λέγεται ο αυτός και Λόγος του Θεού, και Σοφία Θεού, και Δύναμις Θεού, και το αυτό Άγιον Πνεύμα εκφράζεται με πολλούς όρους· δύναται δ' αυτός ο απλούς νούς του ανθρώπου δια της παρατηρήσεως των (σ. 36) ποιημάτων του Παντουργού Θεού να καταλάβη, ότι ο Θεός δεν είναι άνευ Υιού, άλλως ειπείν, άνευ Λόγου, μήτε άνευ Πνεύματος, τούτ' έστι ζωοποιητικής τελεσιουργήσεως. Ακούομεν δια τούτο εις την Γραφήν, γέννησιν, εκπόρευσιν, κατάβασιν κ.τ.λ. αλλ' ούτε γέννησις κατ' άνθρωπον εν χρόνω εννοείται εκεί, επειδή ο Θεός δεν υπάρχει ποτέ άνευ Υιού, τούτ' έστιν άνευ Λόγου, ούτε εκπόρευσις αισθητή, επειδή το λεγόμενον εκπορευόμενον Άγιον Πνεύμα δεν απομακρύνεται ποτέ από την πηγήν, ούτε κατάβασις, επειδή ο Θεός δεν λείπει ποτέ ουδαμόθεν. Λέγομεν δε τον Λόγον του Θεού Θεόν, και ουχί Θεϊόν, και το Πνεύμα του Θεού Θεόν, και ουχί Θεϊόν, ευσεβή διάκρισιν ποιούντες, και ορθώς φρονούντες, ότι ο Λόγος του Θεού δεν είναι περιγραπτός, και Θεϊός κατά μετοχήν θείας χάριτος, αλλ' έχει φύσει τους χαρακτήρας της Θεότητος, ων φύσει Παντέλειος, και κατά πάντα Άπειρος, ομοίως και το Πνεύμα του Θεού έχει φύσει τους χαρακτήρας της Θεότητος· η δε βάσις, άλλως ειπείν, η πηγή του Λόγου, και του Πνεύματος, ονομάσθη Πατήρ από την Γραφήν κατ' αναλογίαν των ημετέρων ιδεών. Ακούομεν διακεκριμένως Πατέρα, Υιόν, και Άγιον Πνεύμα· διδασκόμεθα όμως ουχί μόνον από την Γραφήν, αλλά και από τον ημέτερον νουν, ότι αι τρεις αύται θεοπρεπώς λεγόμεναι υποστάσεις, είναι φύσει αχώριστοι, μία ουσία, εις Θεός. Ατελείς μεν αι ανθρώπιναι λέξεις εις παράστασιν των του Θεού· αλλ' οποίας ηθέλαμεν μεταχειρισθή ημείς, εις ους κατ' έλεος Θεού εμφανώθη το υπερύψιστον μυστήριον της Ενσάρκου Οικονομίας; Όπου αναγκαία ήτον η παραδοχή τοιούτων διακεκριμένων λέξεων προς δυνατήν κατανόησιν των τελουμένων. Εκ των ειρημένων έπεται μηδέν έτερον, παρ' ότι τας αποδιδομένας εις την Θεότητα ανθρωπίνας λέξεις πρέπει να εννοώμεν (σ. 37) θεοπρεπώς, και μηδέν πλέον περί της ουσίας του Θεού, επειδή δεν δυνάμεθα πλέον.

Η επιθυμία τινών να πιστευθούν οι μόνοι πληρεξούσιοι παρά του ουρανού

απεσταλμένοι, και να συστήσουν τα εαυτών, εναντίον της βάσεως του Αρχηγού, εναντίον του κοινού δόγματος των Οικουμενικών ομηγύρεων, παρουσίασαν, ότι το Άγιον Πνεύμα εκπορεύεται και εκ του Πατρός, και εκ του Υιού, εκ δύο πηγών· προφανής είναι η παραφορά, και η βλασφημία· αλλά και πάλιν ερωτώνται κατά την βάσιν εις διασάφησιν της κενοδοξίας· τι σκεφθέντες, και προς τι αποβλέψαντες, ενεωτέρισαν; Η ποίον φως εισήγαγον εις την ψυχήν του πλησίον εκ τούτου; Τάχα με αυτήν την νεωτέραν διδασκαλίαν ανεκάλυψαν εις αυτόν την αληθή ουσίαν του Θεού, και δεν λείπεται τίποτε πλέον άγνωστον; Η ήτον αυτή η γνώσις η μόνη αρεστή εις τον Θεόν; ουχί· διότι όταν ήτον κοινή η Εκκλησία, εις εκείνο το διάστημα και από τα δύο μέρη ιστορείται η πληθύς των πλέον εναρτέως και θεαρέστως πολιτευσαμένων, οίτινες ευηρέστησαν βέβαια άνευ της νέας γνώσεως· λοιπόν προς τι; Περιττόν είναι άλλος ν' αποκριθή, αυτοί μόνοι είναι ικανοί να σκεφθούν, και να γένουν διορθωταί των τοιούτων διδασκάλων, οίτινες κατείχοντο από το πνεύμα της καταχρήσεως· ο αυτός λόγος είναι και δι' όσα άλλα νεώτερα δόγματα εφευρέθησαν. Δεν πάσχουν ανοίκειον οι άνθρωποι μη εννοούντες τα υπέρ την ιδίαν αυτών φύσιν· τέρατα δε και απάνθρωποι είναι οι διδάσκαλοι της παραφροσύνης, και η αιτία της διαιρέσεως.

Άραγε θέλει μας ιδει άπαντας ο Κύριος με έν όμμα, άραγε περιπτυζόμεθα αλλήλους ποτέ εν Χριστώ, εν ομοιοία, θέλει λείψει καν το εμπόδιον τούτο εις την κοινήν (σ. 38) ευδαιμονίαν, θέλομεν αξιωθή ποτε ημείς της χαράς να ίδωμεν εκτετριμμένον το μέγα αίσχος εις το χριστιανικόν όνομα εκ των φατριών; Τίνες δ' έσονται, οι αγωνοθέται, οι αθλοθέται, οι μεγάλοι χορηγοί της πανευφροσύνου, και θειοτάτης παγκοσμίου ταύτης εορτής; Εις τούτο είναι επιτήδειοι μόνον οι ακένωτοι θησαυροί της σοφίας· τοιούτοι είναι οι το παν μέχρι του βαθμού τούτου εξομαλίσαντες ευεργέται της ανθρωπότητος, οι αγαθοί, και θείοι νόες, εις οποιονδήποτε επάγγελμα και έθνος διατελούντες, οι μόνοι ευτυχείς πολεμισταί της θηριωδίας της καταχρήσεως, συμπαραλαβόντες και άπαντα τον κόσμον σύμμαχον δια της πληροφορίας του κέρδους. Το πράγμα είναι εύκολον· ο Κύριος μας έδωκε την βάσιν, ης κατά χρέος δεν πρέπει να παρεκτρεπόμεθα, άλλως μένομεν αναπολόγητοι.

Όσον δε περί των εθίμων (λέγω περί των εθίμων των αναφερομένων εις την μηχανήν του ανθρώπου, και ουχί περί των απλών) γινώσκει η Εκκλησία, ότι το Σάββατον εγένετο δια τον άνθρωπον, και ουχί ο άνθρωπος δια το Σάββατον, και ότι κατά τας εποχάς έγιναν διάφοροι μεταβολαί άνευ τινός αναφοράς εις το δογματικόν· περί ου μόνου της ακεραιότητος μέχρι θανάτου φροντίζει το χριστεπώνυμον πλήρωμα, ψυχή τε και σώματι αγωνιζόμενον υπέρ αυτού, ως παραγγέλλεται από τον ουράνιον Διδάσκαλον. Περί δε των ατομικών περιπετειών των διδασκάλων της θρησκείας απαιτείται, ως εις πάντα άλλον βαθμόν, υποστήριγμα σταθερόν και κανονισμός

εις τα ίδια αυτών καθήκοντα· άλλως ματαιοπονεί η ανθρωπότης περιμένουσα το ορθόν από την διεύθυνσιν της ολισθηράς φιλαυτίας.

Ίσως θέλει είπει τις, ότι εγώ επόμενος εις την βάσιν (σ. 39) μου ωμίλησα φυσικώτερον· πλήν, εάν βάλλωμεν την λίθον προς την στάθμην, οικοδομούμεν το αυτό επειδή αντίφασις και εσχάτη βλασφημία είναι μόνον να ενθυμηθή τις, ότι η φύσις, και ο Ποιητής της φύσεως αντίκεινται.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αναγνώστα, ποιοιανδήποτε έννοιαν και αν είχες περί της μεγάλης επιστήμης της ηθικής, όστις έβλεπες συγκεχυμένως υπό διαφόρους μορφάς την αφηρημένην αρετήν, και κακίαν, και ανεγίνωσκες τας πολλάς των άλλων δόξας, μη γινώσκων πώς να τας εξελέγξης αναμφιλέκτως, και πού να τας αναγάγης, ειμή εις την παρά σου άλλως θεωρουμένην αρετήν, και κακίαν, ήδη μετά την διάλυσιν του ζόφου βλέπεις την φύσιν γυμνήν, απαλλάττεσαι της συγχύσεως εκείνης· η παρούσα βάσις σοι λέγει· συ είσαι αι δύο κινήσεις η αρετή, και η κακία· όταν δε προσκόπτης εις τας κινήσεις σου μη κατηγορής άλλον, κατηγορεί σαυτόν, όρα την οδόν σου· αι δύο οδοί είναι προ οφθαλμών σου εκτεθειμένοι τόσον απλούστατοι και αμετάτρεπτοι, όσον η φύσις αυτή· παν κίνημα του ανθρώπου αναφερόμενον εις τον α' ορισμόν είναι αρετή, συντελεστικόν, σωτηρία· αναφερόμενον εις τον β' είναι κακία, φαντασία απατώσα, όλεθρος της ανθρωπότητος, και σου του μέλους αυτής· οι δύο απλούστατοι ορισμοί είναι το παν. Τα δε ειρημένα παραδείγματα αρκούν εις διασάφησιν του λόγου· και περισσότερα αν είπω εγώ, ή το όλον, όπερ είναι αδύνατον, τούτ' αυτό ποιώ, επειδή η βάσις είναι μία, εις μίαν δε τοιαύτην εισαγωγήν δεν συμφέρει η πολυλογία. Και συγγνώμη δια τας ελλείψεις εις το πρώτον έργον.

Έλληνες, μόνη η Ελλάς φέρει κατ' αξίαν την ένδοξον (σ. 40) επωνυμίαν πρώτη διδάσκαλος των επιστημών, και της ηθικής, και πρώτη ακόλουθος της θεαρέστου, και φιλοσόφου θρησκείας· Έλληνες αποσεισαντες τον ζυγόν του αγρίου βαρβάρου, επόμενον είναι να δειχθήτε άξιοι των ευχών της οικουμένης, γενόμενοι παράδειγμα της αρετής, ην μόνην αγαπά η ανθρωπότης, ως παραίτιον της ευδαιμονίας απάντων· εν κεφαλαίω ειπείν, άνευ όλων των επιστημών δύναται ο άνθρωπος να ήναι ευτυχής, ουχί δε και άνευ της ηθικής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Προς τους ελλογίμους

Θέλω αξιωθή της συγγνώμης των ελλογίμων, ότι προυτίμησα την εις, ουν, συνήθη κατάληξιν του πλ. γ' πρ. του ενερ. ρ. αποβαλών τον συριγμόν του, σι, ως ηγάπησα και την σύντομον παλαιάν αναφορικήν αντ: ήτις είναι πλέον εύληπτος

και ηδεία, μάλιστα εις την εποχήν αυτήν, ότε άπασα η νεολαία εκβαίνει από τα γυμνάσια, παρά η επείσακτος φράσις· τα οποία μ' έστειλες βιβλία έλαβον, των οποίων ήθελα γενή κύριος πραγμάτων· ενέκρινα και το πασίγνωστον ρ. ποιώ, παραιτήσας το κάμνω δια να χρησιμεύη εις την σύνθεσιν μετά της από προθ. αποκάμνω. Η γλώσσα προ τινων δεκαετηρίδων συναναπτύσσεται βαθμηδόν με την ανάπτυξιν του έθνους εις την αίσθησιν των καλών· όστις δε θέλει την δόξαν να την περιδέση, σκιαμαχεί, και αδικεί, καθώς εάν τις εφιλοτιμείτο κατ' αρχάς να την περιορίση εις τα πρώτα σπάργανά της· αύτη και πρότερον και ήδη τρέχει εις το στάδιόν της, μήτε θέλει παύσει, (σ. 41) εν όσω θέλγεται από την καλλιέπειαν της παλαιάς γλώσσης· χρέος όμως είναι να προσέχη τις να μη γράφη δι' επίδειξιν γρίφους, θέλων να θαυμάζηται, και να υπερπηδήση τας βαθμίδας όλας εκ μιας, όπερ είναι αδύνατον· και προ πάντων πρέπει να παρατηρή προς τίνας αναφέρεται, δια να μη αποβαίνη ακατάληπτος και ανωφελής. Καλώς ποιών ο πολυίδμων Κοραής διώρθωσεν επιδεξίως τον εσφαλμένον γενικόν κανόνα του, εκθέσας ελληνιστί τας εις τα άπαντα του Ισοκράτους σημειώσεις· και βέβαια ο μη προασκηθείς, και ανάξιος να νοήση εκείνας τας αφελείς σημειώσεις, δεν πρέπει να φιλολογή ματαιώς τον Ισοκράτην. Ίσως δ' είναι καιρός εν τω μεταξύ, όπου εγχωρεί άνευ βλάβης της σαφηνείας, να παρενείρηται ο χαρίεις σύντομος παλιός μέλλων, και η απαρέμφατος· η γλώσσα περιμένει μεν την διόρθωσιν από τους ελλογίμους, δεν εννοούνται δε παντελώς διόρθωσις οι πολύκροτοι σχηματισμοί, θέλω γράψειν, θέλω φάγειν, ή θέλω φαγείν, αγνωώ πώς να τους γράψω· ο δε συνήθης εις, ουν, σχηματισμός του ειρημένου τρίτου προσώπου ως ευηχότερος και συντομώτερος, άνευ προλήψεως, είναι προτιμότερος του παλαιού.

ΤΕΛΟΣ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. δ' γράφε ηδέως. σελ. ε' γρ. αποσβέννυται. σελ. ε' γρ. εξήρκεσε. σελ. 13 γρ. επιστηρίξη. σελ. 13 γρ. εις ανάγκην, ευθύς προν. σελ. 18 γρ. πολυθρυλλήτους. σελ. 25 γρ. υποκρύπτηται. σελ. 26 γρ. εις την εφαρμογήν. σελ. 27 γρ. αποθανάτισουν. σελ. 31 γρ. αποθανάτισουν.

Ο παραποιών καταδιώκεται